

Μεσαιωνικές μορφές Οικονομίας και Παραγωγής στον ορεινό χώρο, και διδάγματα για το μέλλον

Γεώργιος Μ. Σαρηγιάννης - 22/04/2020

Γεώργιος Μ. Σαρηγιάννης, ομότιμος καθηγητής Ε.Μ.Πολυτεχνείου

1. Το Οικονομικό Πλαίσιο στον Μεσαίωνα

Στον μεσαιωνικό χώρο (βυζαντινή και οθωμανική περίοδος, με επεκτάσεις στις αρχές του 19ου αιώνα), η οικονομία ήταν απόλυτα προσαρμοσμένη στον κατά τόπους φυσικό χώρο (πεδινό, ορεινό, νησιωτικό). Η παραγωγή πραγματοποιείται με βάση τις δυνατότητες του συγκεκριμένου χώρου, σε όλους τους κλάδους της: γεωργία και κτηνοτροφία, χειροτεχνία και αργότερα προ-βιοτεχνικές μορφές κατασκευών, εμπόριο, ή και ναυτιλία κατά περίπτωση σε παραθαλάσσιες περιοχές.

Η παραγωγή αυτή διεξάγεται από μικρές οικογενειακές μονάδες, μικρές ή μεγαλύτερες συμπύξεις συνεργασιών –κυρίως στον τομέα της κτηνοτροφίας στα ορεινά (τσελιγγάτα), ή μεγάλες εκμεταλλεύσεις τσιφλικιών από μεγαλοϊδιοκτήτες στα πεδινά ή πλοιοκτητών–πληρωμάτων–εμπόρων. Όμως, στην παρούσα ανακοίνωση θα ασχοληθούμε βασικά με την ορεινή οικονομία και το οικιστικό δίκτυο που αυτή διαμορφώνει. Στις περιπτώσεις αυτές έχουμε την εξέλιξη των ενώσεων μικρών χωριών και μικροκαλλιεργητών της αρχαιότητας, που στον Μεσαίωνα εξελίχθηκαν στις βυζαντινές «μητροκωμίες»², και στην οθωμανική περίοδο ως «ελευθεροχώρια»³, δηλαδή χωριά που ήσαν «ελεύθερα» και δεν ανήκαν σε κάποιο τιμάριο. Κατά τον Ιναλτσίκ, ανήκαν στον κάτοχό τους χωρίς δικαιώματα του Κράτους⁴. Κατά ορισμένους μελετητές, ήταν αυτά που πλήρωναν «κεφαλικό» φόρο (χαράτσι) και γι' αυτό ταυτίζονται με τα «κεφαλοχώρια», μάλλον όμως πρόκειται για «παρετυμολογία» του 19ου αιώνα. Ως κεφαλοχώρι χαρακτηρίζεται όμως, μεταγενέστερα, το κεντρικό χωριό μιας ομάδας χωριών. Πρέπει επίσης να σημειωθεί, ότι στον 19ο αιώνα η έννοια του «ελευθεροχωρίου» απλά αντιπαραβάλλεται με το «τσιφλίκι» (τα χωριά δηλαδή που ανήκαν σε ένα τσιφλίκι σε καθεστώς όψιμης δουλοπαροικίας των «κολίγων».

Για την Αρχαιότητα σημειώνονται οι κοινότητες των Εσσαίων στην Παλαιστίνη⁵, όπου θήτευσε και ο Ιησούς, η «Ηλιόπολις» (Πολιτεία του Ήλιου) στην Πέργαμο στα ελληνιστικά χρόνια⁶, οι πρωτοχριστιανικές σχεδόν κοινοβιακές οργανώσεις, με κοινά συσσίτια τις «Αγάπες»⁷. Αργότερα, με την κάθοδο σλαβικών φύλων, εμφανίστηκαν οι Ζάντρουγκες (=φιλίες) και οι Μπράστοβο (=αδελφότητες), στις οποίες ήταν οι Σλάβοι οργανωμένοι σε φυλετικά πλαίσια (πατριές, φρατρίες)⁸. Όλες αυτές οι οργανώσεις ήταν ενώσεις μικροκαλλιεργητών και μικροκτηνοτρόφων, στην προσπάθεια αντιμετώπισης της εκμετάλλευσής τους από τους μεγαλοκτηματίες, και στηρίζονταν σε κάποιες περιπτώσεις και στην κοινοκτημοσύνη, στην ομαδική συλλογική εργασία και στην ελάχιστη ή καθόλου μέσα στην κοινότητα χρήση χρήματος.

Πρέπει να σημειωθεί, ότι στον Μεσαίωνα έχουμε ταυτόχρονα διαφορετικές φάσεις κοινωνικής εξέλιξης, από τα καθεστώτα γενών των σλαβικών εποίκησης, τα μικτά καθεστώτα γεναρχικών φαρών, που όμως εξουσιάζουν χωριά ολόκληρα ή ομάδες πληθυσμών όπως οι Σουλιώτες⁹, οι Αρβανίτες¹⁰, οι Μανιάτες¹¹ κ.α., σε δομές προφεουδαλικές, έως και τυπικές φεουδαλικές δομές όπου συνυπάρχουν ελεύθεροι αγρότες και δουλοπάροικοι, ανάλογα αν το χωριό τους ανήκει σε κάποιο τιμάριο (ή αργότερα τσιφλίκι), ή είναι ελεύθερο.

Γενικά, όσο πιο κοντά στο καθεστώς των γενών ήταν μια περιοχή ή μια κοινωνική ομάδα, υπήρχε και η κοινοκτημοσύνη, όχι μόνο στις «κοινοτικές γαίες» και τα βοσκοτόπια, λίμνες και δάση αλλά και στα καλλιεργούμενα εδάφη, τα κοπάδια ή τις δενδροκαλλιέργειες. Σε περισσότερο εξελιγμένες κοινωνικές ομάδες, στα πλαίσια πλέον ενός Φεουδαλικού Συστήματος, υπήρχε η ατομική ιδιοκτησία των καλλιεργητών στα καλλιεργούμενα εδάφη, ή τα κοπάδια, οι κοινοτικές γαίες και τα βοσκοτόπια όμως γενικά παρέμεναν σε κοινή (κοινοτική) χρήση.

Πολλές προσπάθειες Βυζαντινών αυτοκρατόρων υπέρ της μικρής αγροτικής ιδιοκτησίας (π.χ. της Μακεδονικής Δυναστείας) γρήγορα εκφυλίζονται σε όφελος των «Δυνατών» από τις επόμενες δυναστείες¹², ενώ οι μητροκωμίες, μέσα από τη συσπείρωση πολλών αγροτών –κυρίως στο σύνολο ενός ή περισσοτέρων χωριών–, άντεξαν την απορρόφηση των κτημάτων τους από τους μεγάλους γαιοκτήμονες. Πρέπει όμως να ομολογηθεί ότι σ' αυτό βοήθησε και ο ορεινός χώρος που δεν είχε υψηλή παραγωγικότητα, ήταν και δυσχερής ο έλεγχος και τελικά δεν έμπαινε στο στόχαστρο των «Δυνατών».

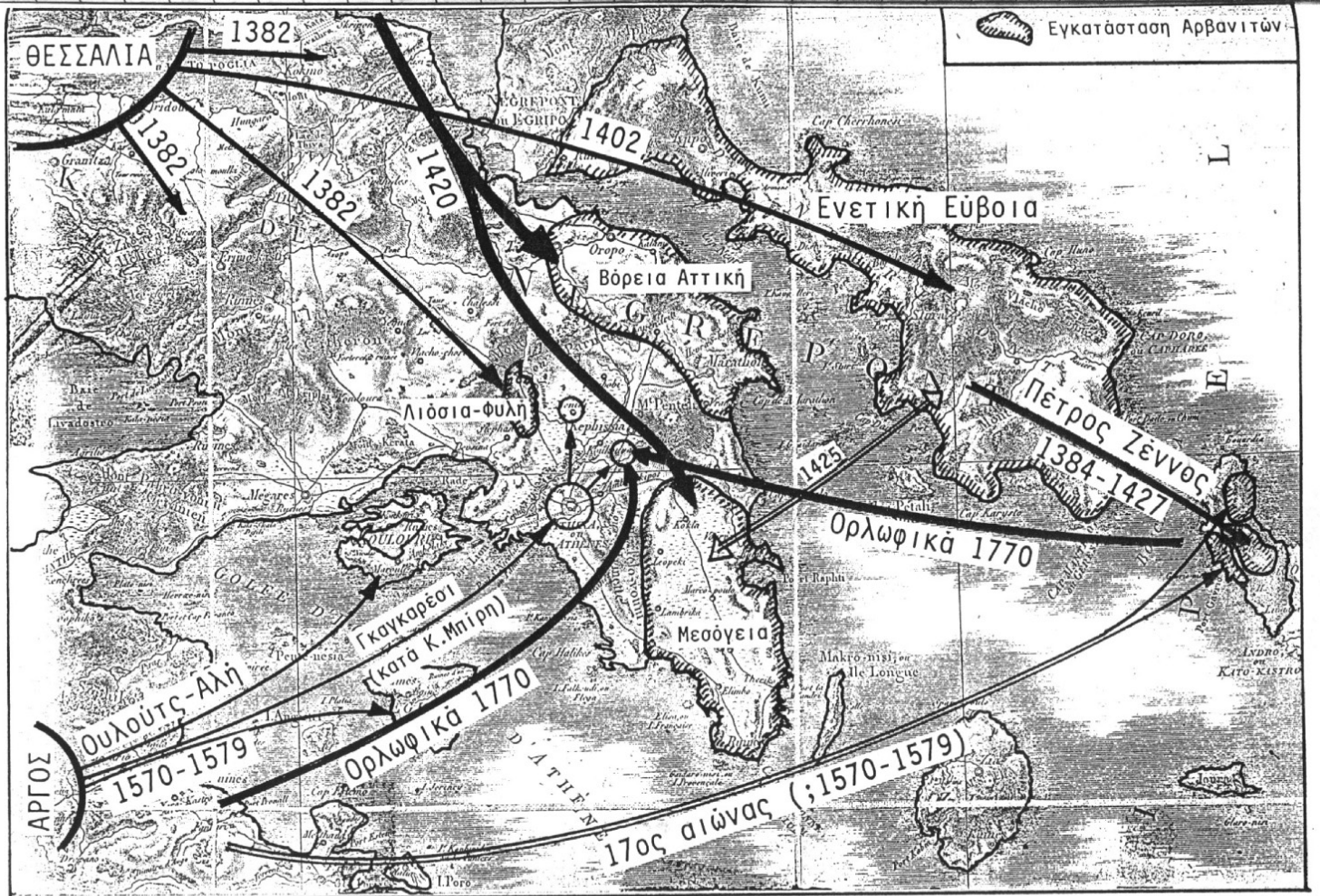
1., 2. γεωργία και κτηνοτροφία στη βυζαντινή περίοδο, αμετάβλητες από την αρχαιότητα μέχρι και τις αρχές του 20ού αιώνα (πηγή: διαδίκτυο)

3.,4.,και 5. Διάφορες μορφές ορεινής κτηνοτροφίας (πηγή: διαδίκτυο)

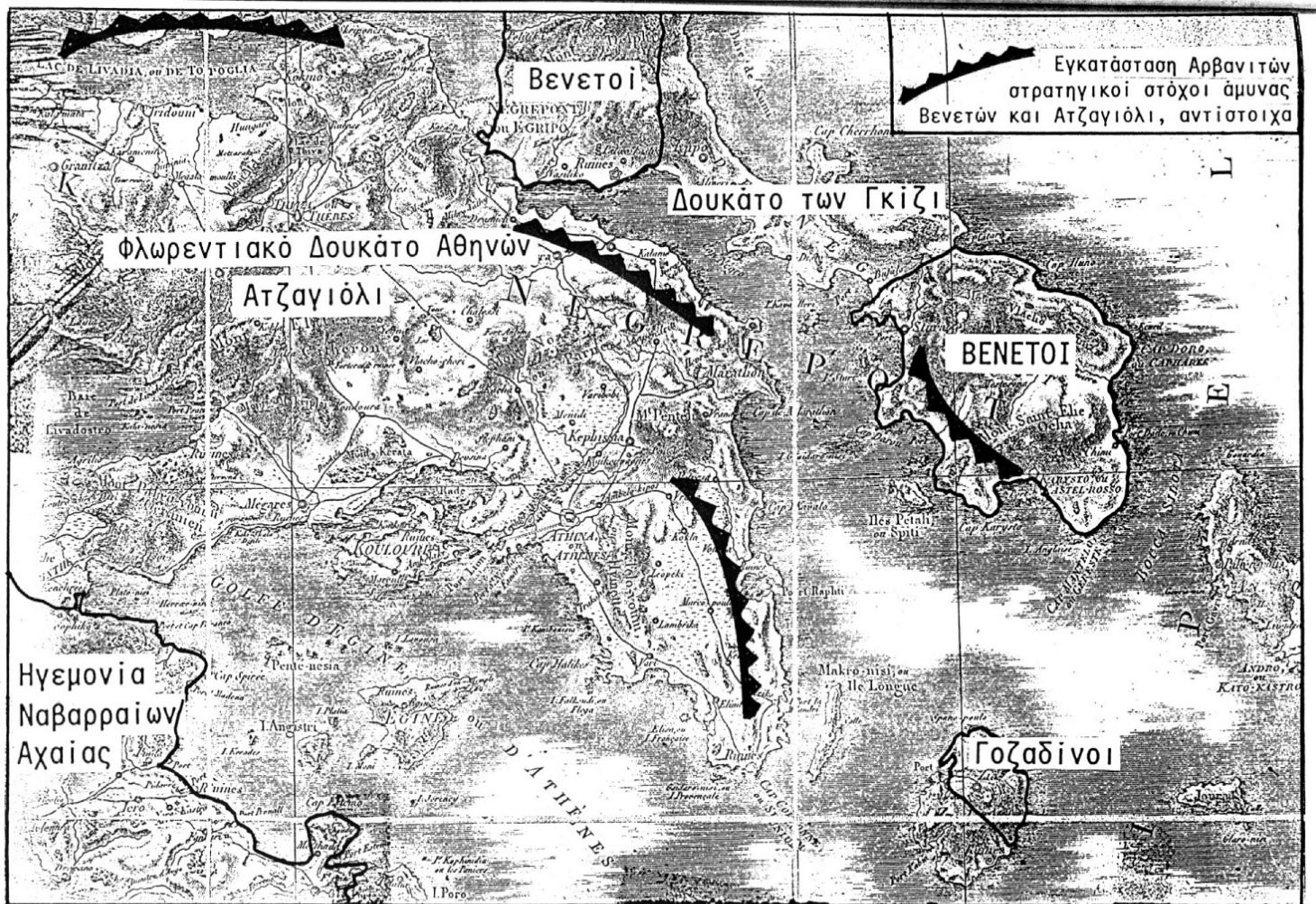
Παράλληλο αλλά με άλλη κατάληξη φαινόμενο, είναι οι Ακρίτες, στους οποίους παραχωρούνταν κτήματα σε συνοριακές περιοχές με σημαντικές μειώσεις φόρων, με την υποχρέωση της συνεχούς στρατιωτικής υπηρεσίας για την άμυνα της Αυτοκρατορίας. Το σύστημα λειτούργησε πολύ καλά, αλλά εκφυλίστηκε όταν μπήκαν στο στόχαστρο των Δυνατών και τελικά πέρασαν τα κτήματά τους σ' αυτούς. Το αποτέλεσμα ήταν η διάλυση της στρατιωτικής άμυνας, η οποία διεξάγεται πλέον με μισθοφόρους χωρίς την αποτελεσματικότητα των Ακριτών¹³. Το πείραμα επαναλήφθηκε και αργότερα, όταν οι Βυζαντινοί περί τον 14ο αι., οι Λατίνοι περί τον 15ο αι. και οι Οθωμανοί στον 16ο αι. εγκατέστησαν κυρίως Αλβανούς σε κρίσιμες περιοχές (κυρίως στα Ντερβένια, τα ορεινά περάσματα¹⁴), με τους ίδιους όρους (παραχώρηση γης, ελάφρυνση φορολογίας, υποχρέωση στρατιωτικής υπηρεσίας). Είναι χαρακτηριστικό ότι οι Ενετοί της Νότιας Εύβοιας (από Αλιβέρι ως την Κάρυστο) και οι Ενετοί και Καταλανοί της Ανατολικής Αττικής (Μεσόγεια), όντας σε διαρκή σύγκρουση μεταξύ τους, είχαν εγκαταστήσει Αλβανούς αγρότες-πολεμιστές στις περιοχές τους, τους σημερινούς Αρβανίτες της Νότιας Εύβοιας οι μεν, και των Μεσογείων οι δε¹⁵.

Χάρτης 1. Μετακινήσεις και πρόνοιασμα αρβανιτών 14ος-18ος αιώνας

υπόβαθρο: Carte de la Moree. 1807
par Barbie du Bocage. Paris 1814.

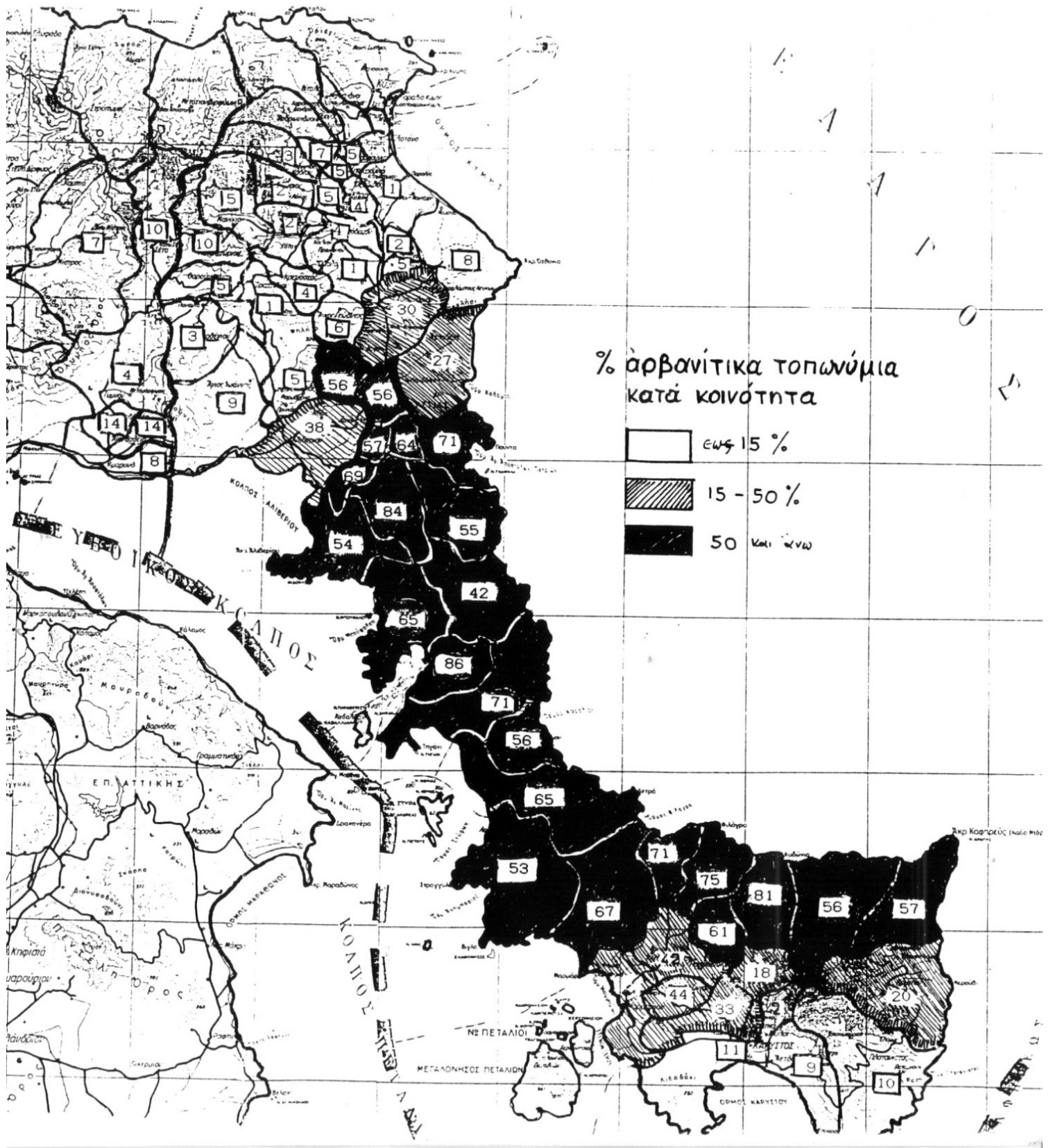
6. Μετακινήσεις και εγκαταστάσεις Αρβανιτών 14ος-18ος αιώνας κατά τους Μπίρη, Μουζάκη κ.α. (Βυζάντιο, Λατίνοι, Οθωμανοί) (πηγή χάρτη: Α.Παπασταματίου-Σαρηγιάννη-Γ.Σαρηγιάννης, παλιές οικογένειες του Μαρουσιού..) (για την Άνδρο, τα πράγματα είναι ασαφή, αν και υπήρξαν στενές σχέσεις Ανδριωτών Αρβανιτών και Μαρουσιωτών. Σίγουρα πέρα από τις μεγάλες οργανωμένες μετακινήσεις, προνοιάσματα κλπ υπήρξαν και μικρότερες πατριών και φαρών) .

Χάρτης 2. Αττική και Εύβοια στην εποχή των Ατζαγιόλι

υπόβαθρο: Carte de la Moree. 1807
par Barbie du Bocage. Paris 1814.

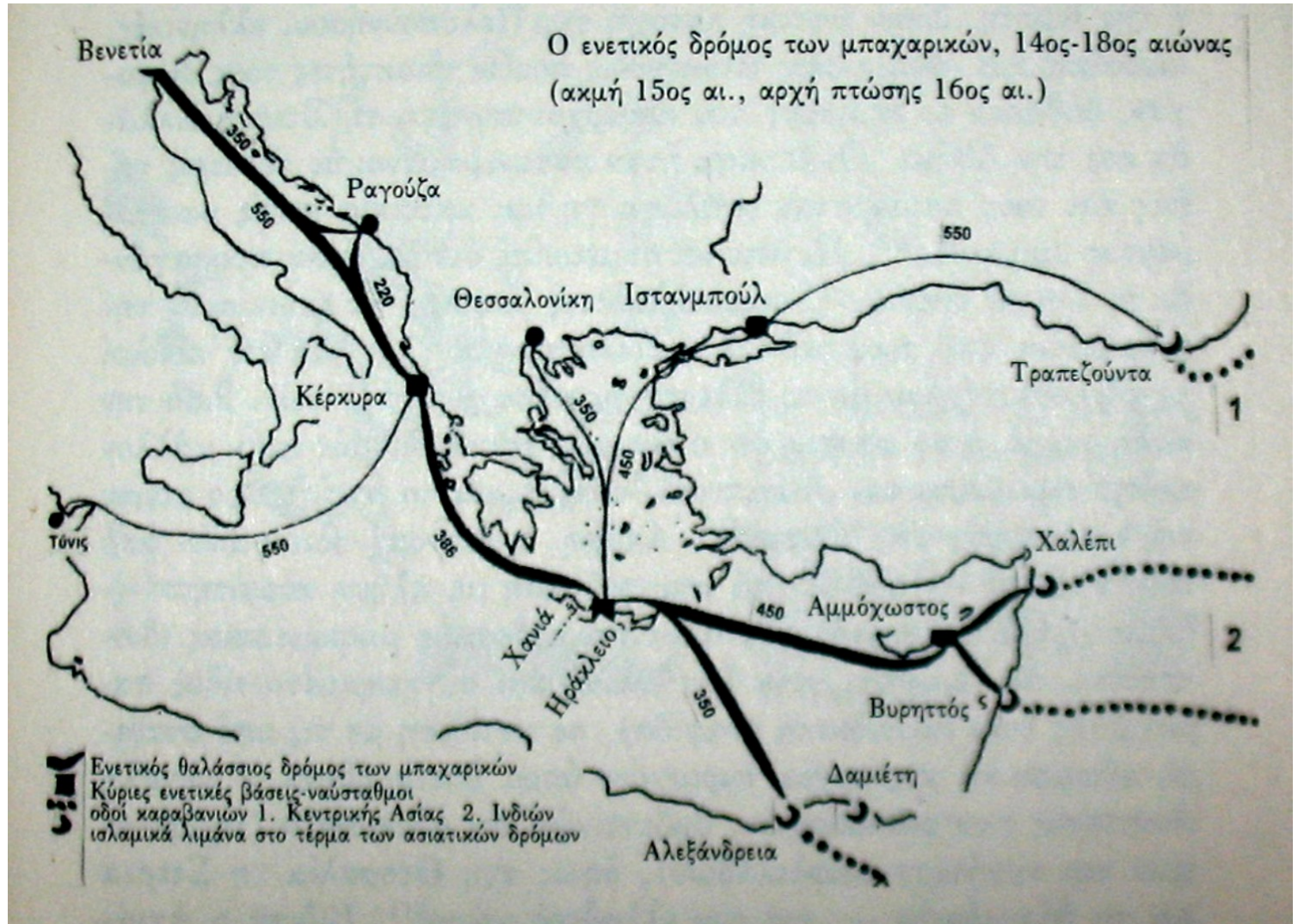
7. Εγκαταστάσεις Λατίνων και Αρβανιτών στα Μεσόγεια και στη Νότια Εύβοια ως στρατιωτικά αναχώματα ανάμεσα σε Ενετούς, Φλωρεντινούς και Καταλανούς (πηγή, Κ.Μπίρης Οι Αρβανίτες, οπ.παρ., πηγή χάρτη, Α.Παπασταματίου-Σαρηγιάννη-Γ.Σαρηγιάννης, παλιές οικογένειες του Μαρουσιού..)

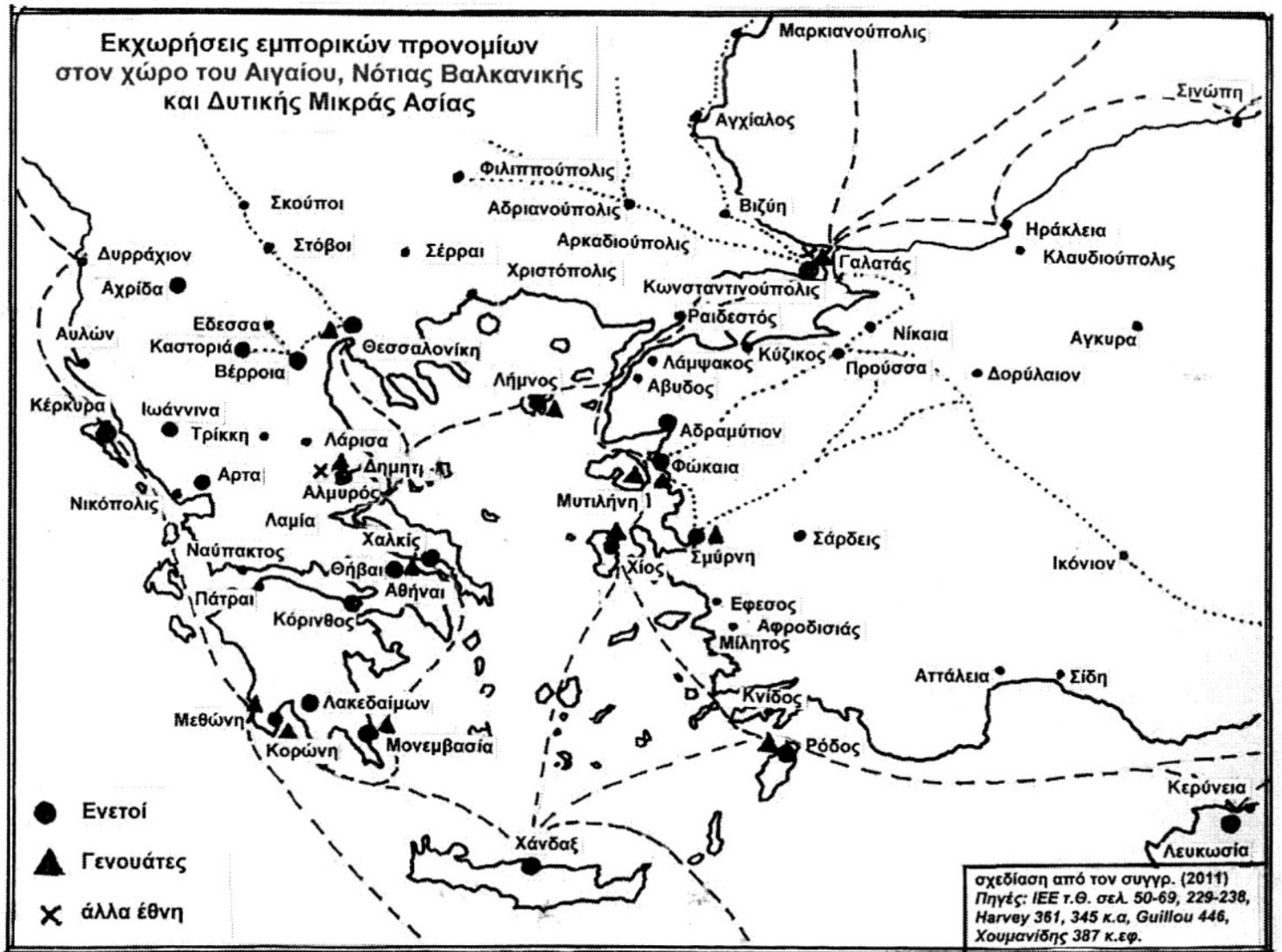
8. Εγκαταστάσεις Αρβανιτών στη Νότια Εύβοια - ποσοστά αρβανίτικων τοπωνυμίων. Στην βασική αρβανίτικη περιοχή, το Καβοντόρο, σχηματίζεται νησίδα Ενετών λόγω του αστικού κέντρου της Καρύστου (Castel Rosso, Κόκκινο Κάστρο). (πηγή: Γ.Σαρηγιάννης, αρβανίτικα τοπωνύμια στην Εύβοια...)

Πρέπει να σημειωθεί ότι η πτώση του Βυζαντίου τον 15ο αι. δεν ήταν κεραυνός εν αιθρία, δεδομένων τεσσάρων καταστάσεων: **πρώτη**, το εμπόριο είχε περάσει καθ' ολοκληρίαν, ακόμη και το τοπικό, στους Ενετούς και τους Γενουάτες, **δεύτερη**, βιοτεχνία δεν αναπτύχθηκε, τα επεξεργασμένα προϊόντα ήταν όλα εισαγόμενα, **τρίτη**, ο στρατός είχε διαλυθεί (Ακρίτες, στρατιωτόπια κ.α παρόμοιες οργανώσεις των οποίων τα κτήματα είχαν αρπάξει οι «Δυνατοί») και είχε αντικατασταθεί από μισθοφόρους, Σλάβους, Γότθους, Βαράγγους, Τούρκους κ.α., και **τέταρτη**, σε μία άγρια ανάπτυξη της φεουδαρχίας, ο ελεύθερος αγροτικός πληθυσμός είχε μεταπέσει στην κατάσταση του δουλοπάροικου με αποτέλεσμα την εξαθλίωσή του και τη

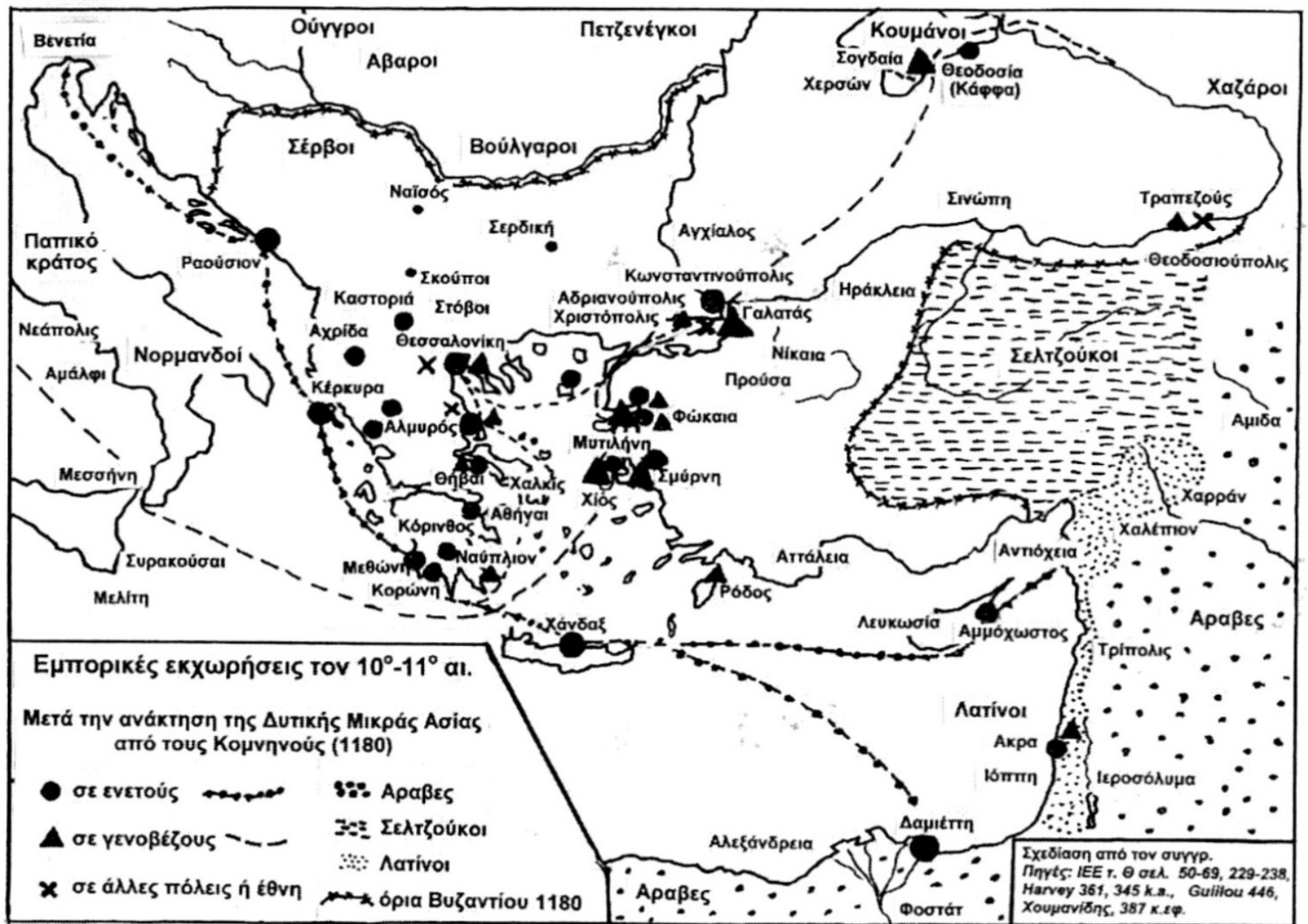
μείωση της παραγωγής. Δεν είναι τυχαία τελικά τρία χαρακτηριστικά γεγονότα: το ένα ότι ο πληθυσμός της Βιθυνίας εθελούσια αποδέχθηκε τους Τούρκους για να ανασάνει από τη φορολογία¹⁶, δεύτερο, ότι ο αυτοκράτωρ Καντακουζηνός, έχοντας πολύ φιλικές σχέσεις με τους Οθωμανούς, για να καταστείλει την επανάσταση των Ζηλωτών της Θεσσαλονίκης το 1347 κάλεσε τους Οθωμανούς, οι οποίοι ήρθαν, κατέλαβαν και του παρέδωσαν ξανά τη Θεσσαλονίκη, αλλά δεν έφυγαν πλέον από τη Μακεδονία και τη Θράκη¹⁷, και τρίτο, οι Καντακουζηνοί (όπως και πολλοί άλλοι Βυζαντινοί φεουδάρχες) επί Οθωμανών εξελίχθηκαν σε πάμπλουτους τιμαριούχους, φοροεισπράκτορες, μεγαλοκτηματίες και δανειστές του οθωμανικού Δημοσίου¹⁸.

9. Ο μονοπωλιακός βενετσιάνικος δρόμος των μπαχαρικών και η ανάπτυξη πόλεων-ναυστάθμων στην πορεία του. Η Βενετία κατέρρευσε ραγδαία μετά το 1600 από τη χρήση του δρόμου του Βάσκο Ντα Γκάμα προς την Ασία δια του περιήλου της Αφρικής (πηγή Γ.Σαρηγιάννης, το βενετσιάνικο εμπόριο...)

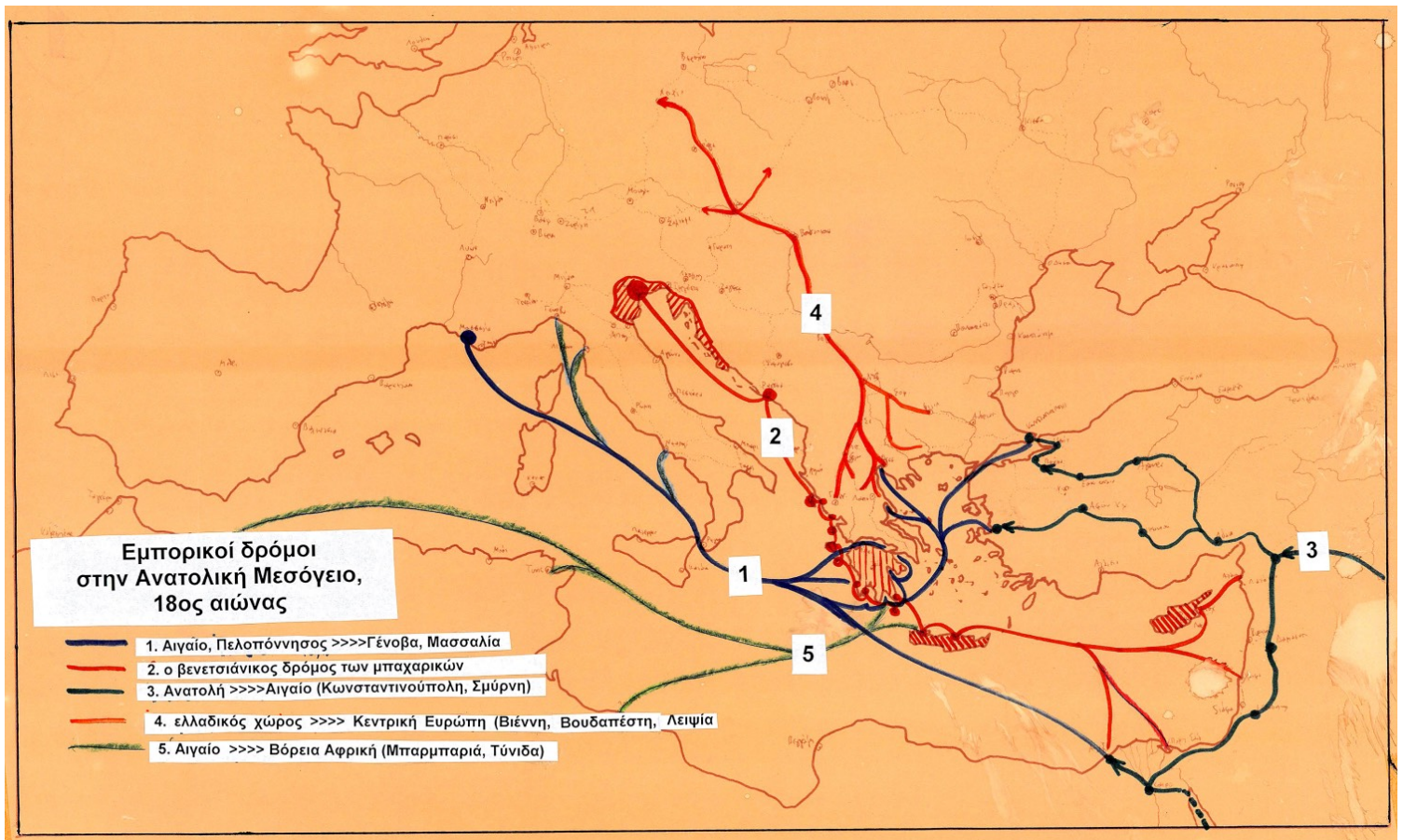

10., Εκχωρήσεις εμπορικών προνομίων

11. Εμπορικές εγκαταστάσεις Ενετών, Γενουατών κ.α. στον βυζαντινό χώρο, σε όλες τις μεγάλες πόλεις και τα λιμάνια (πηγή: Γ.Σαρηγιάννης η Βυζαντινή πόλη...)

Το καθεστώς των μητροκωμιών και των ελευθεροχωριών ήταν ότι αυτά λογίζονταν φορολογικά ως ενιαίες μονάδες (ενότητες), με συγκεκριμένο αναλογούν ποσό φόρου, το οποίο κατανέμεται στα μέλη της ενότητας με ορισμένους όρους που καθόριζε η ενότητα -ανάλογα με την παραγωγή, μείωση ή και απαλλαγή ανήμπορων, βοήθεια σε απορφανισμένες οικογένειες κλπ. Επίσης ίσχυε το *jus protimiseos*¹⁹, αν κάποιος ήθελε να πουλήσει το κτήμα του, για να μην περιέλθει σε «ξένο» (βασικά σε μεγαλογαιοκτήμονα της περιοχής), είχε προτεραιότητα αγοραστής από την οικογένεια ή από το χωριό -γενικά δεν πουλιόταν σε ξένους, πάντα βρισκόταν κάποιος τρόπος να παραμείνει στην ενότητα (το *jus protimiseos* ίσχυε και στο Οθωμανικό Δίκαιο). Στα βυζαντινά χρόνια απαγορευόταν δια Νόμου η πώλησή του σε Δυνατούς, αλλά αρκετές φορές χρειάστηκε οι αυτοκράτορες με Νόμο να επιστρέψουν στις μητροκωμίες τα πωληθέντα κτήματα στους μεγαλογαιοκτήμονες, που σημαίνει ότι είχαν παραβιαστεί προηγούμενοι Νόμοι!!

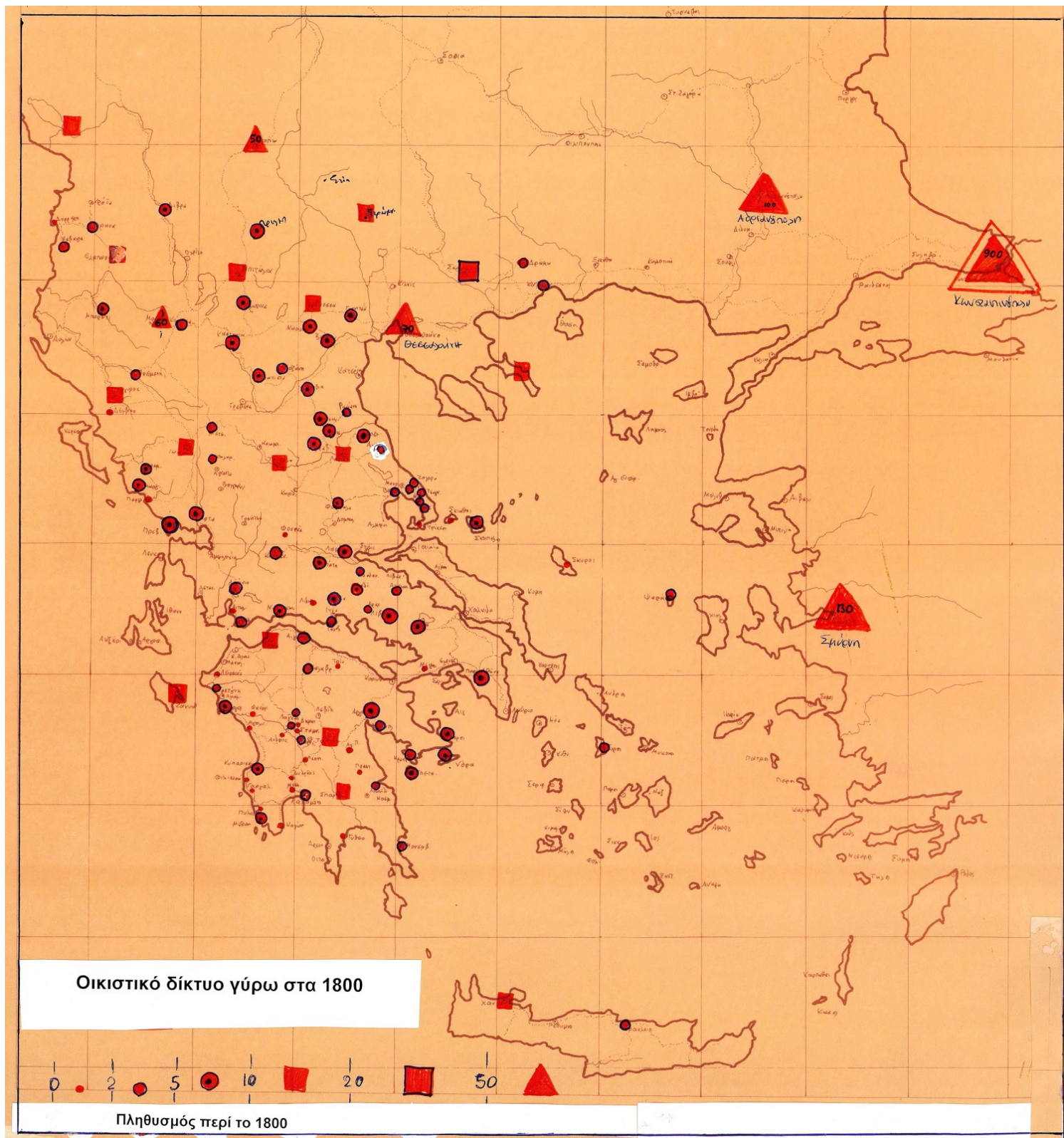
12. Οι μεγάλοι χερσαίοι και θαλάσσιοι άξονες στον 17ο-19ο αι. στην Ανατολική Μεσόγειο. Μεταφορές τοπικών προϊόντων, στη Βενετία, τη Γένοβα και τη Μασσαλία, αλλά και ασιατικών (δρόμος του μεταξιού και δρόμος των μπαχαρικών). Από Γιάννενα και Θεσσαλονίκη ο βασικός χερσαίος δρόμος προς την Κεντρική Ευρώπη (Βιέννη, Βουδαπέστη, Λειψία) (σχεδ. από τον συγγρ.)

Ο ορεινός χώρος, και ειδικότερα της Ηπείρου, είχε συγκεκριμένους τομείς παραγωγής. Έχει όμως μια βαριά δεσμευτική βυζαντινή κληρονομιά, που τα κρατικά έσοδα, κυρίως, προέρχονται αφ' ενός από τη φορολόγηση της πρωτογενούς παραγωγής και αφ' ετέρου από την είσπραξη δασμών στο εμπόριο ή από την αγορά φθηνού χρυσού από βαρβαρικές χώρες -όταν αυτό ήταν εφικτό. Οι Βυζαντινοί απέφευγαν το εμπόριο, τη χειροτεχνία και τη βιοτεχνία (εκτός από πολυτελών ειδών που κατασκευάζονταν στα ανακτορικά εργαστήρια κυρίως για δώρα σε ξένους ηγεμόνες). Έτσι, βαθμιαία το εμπόριο, ακόμη και το εσωτερικό, περνά στα χέρια των Ενετών, των Γενουατών και των Πισατών, των Αρμενίων, των Ιουδαίων και των Τούρκων (οι τελευταίοι είχαν ολόκληρη εμπορική βάση με αποθήκες και λιμενικές εγκαταστάσεις στην Τραπεζούντα, τελευταίος χερσαίος σταθμός του ασιατικού εμπορίου στον Εύξεινο). Βιοτεχνικά προϊόντα σημαντικής χρήσης εισάγονται από τη Βενετία και άλλες δυτικές πόλεις, όπως μέταλλα, γυαλί, χαρτί, σαπούνι (κατασκευασμένο από βυζαντινά έλαια!), δέρματα (επεξεργασμένα στις ιταλικές πόλεις από μακεδονικά και ηπειρωτικά τομάρια και βελανίδια!) και άλλα παρόμοια. Με τη Συνθήκη του Νυμφαίου, το 1261 παραδίδονται στους Γενοβέζους ολόκληρες πόλεις όπως η Σμύρνη, ή μεγάλα τμήματά τους όπως στη Θεσσαλονίκη και την Κωνσταντινούπολη, ενώ το θεσσαλικό εμπόριο είναι ήδη στα χέρια των Ενετών με κέντρο τον Αλμυρό, και οι Ενετοί κατέχουν τα 3/8 της Κωνσταντινούπολης και οι Γενοβέζοι ολόκληρο το Πέραν. Το αποτέλεσμα ήταν η οικονομική αποδυνάμωση του Κράτους και η ουσιαστική παράδοση της οικονομίας του στις δυτικές ή και ανατολικές (περσικές, τουρκικές κ.α.) πόλεις, με αποτέλεσμα τελικά την κατάρρευσή του το 1453²⁰.

Στα πλαίσια αυτά, ανθεί στον ορεινό χώρο η δασική παραγωγή, η κτηνοτροφία με μεγάλες εξαγωγές και η γεωργία περισσότερο για εσωτερική κατανάλωση.

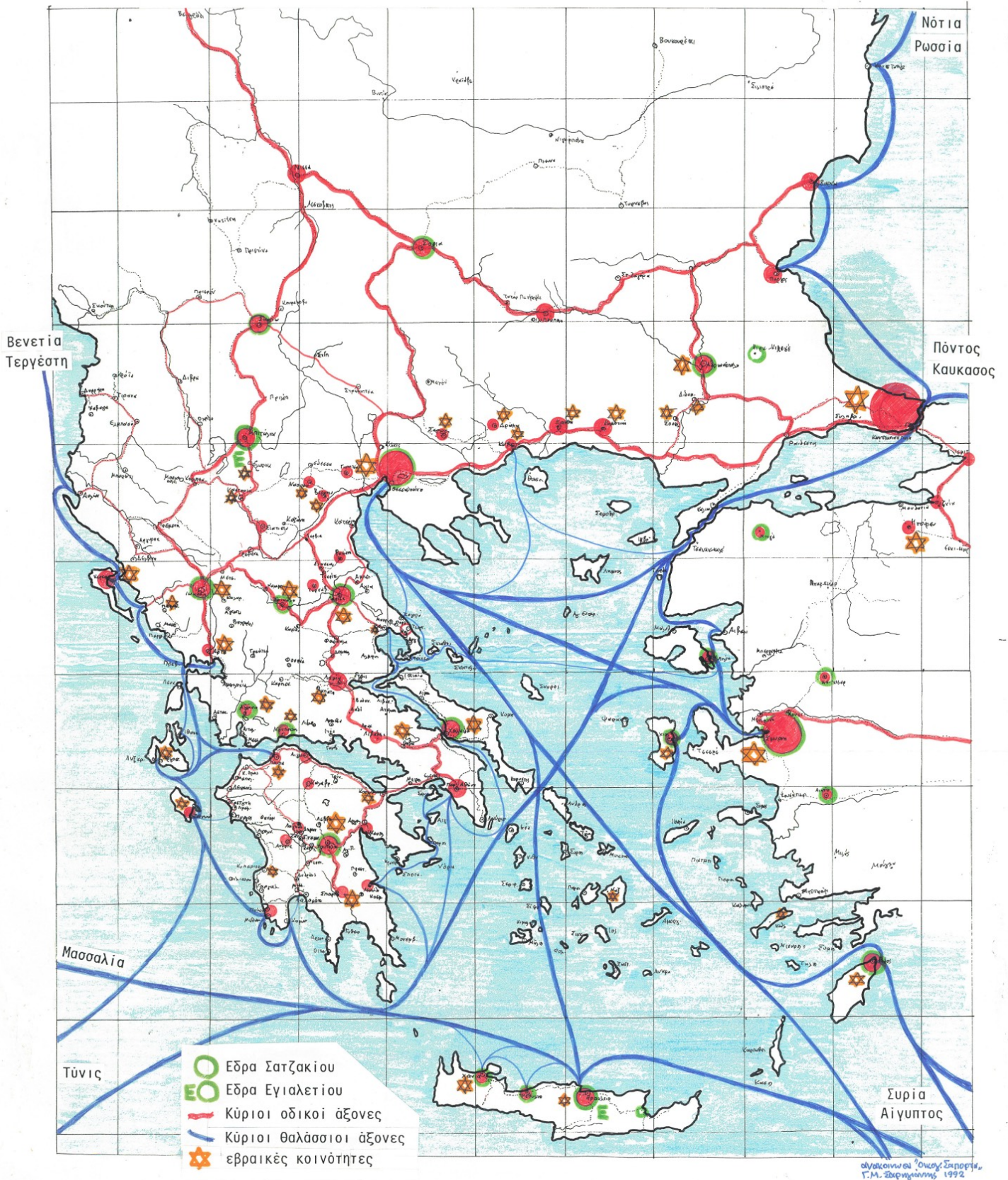

13. Η Βαλκανική στην οθωμανική περίοδο: η νότια του Δούναβη περιοχή, (Θράκη, Μακεδονία, Ήπειρος, Θεσσαλία) ανήκει στο εγιαλέτιο των Ρωμιών, (Ρουμ-ελί, η χώρα των Ρωμιών) Στερεά, Πελοπόννησος και νησιά Αιγαίου στο εγιαλέτιο των νήσων. Κύριες πόλεις, Γιάννενα, Τρίκαλα, Θεσσαλονίκη, Καβάλα, Δέλβινο, Αυλώνα, Ελμασάν, Οχρίδα κ.α. Βορειότερα, Σκόπια, Σόφια, κ.α. (σχεδίαση από τον συγγρ., πηγές: Donald Edgar Pitcher, An historical geography of the Ottoman empire from earliest times to the end of the sixteenth century. Leiden, Brill, 1972), Ι.Γ.Γιαννόπουλος η διοικητική οργάνωση της Στερεάς Ελλάδος κατά την Τουρκοκρατίαν (1393-1821), Αθήνα 1971).

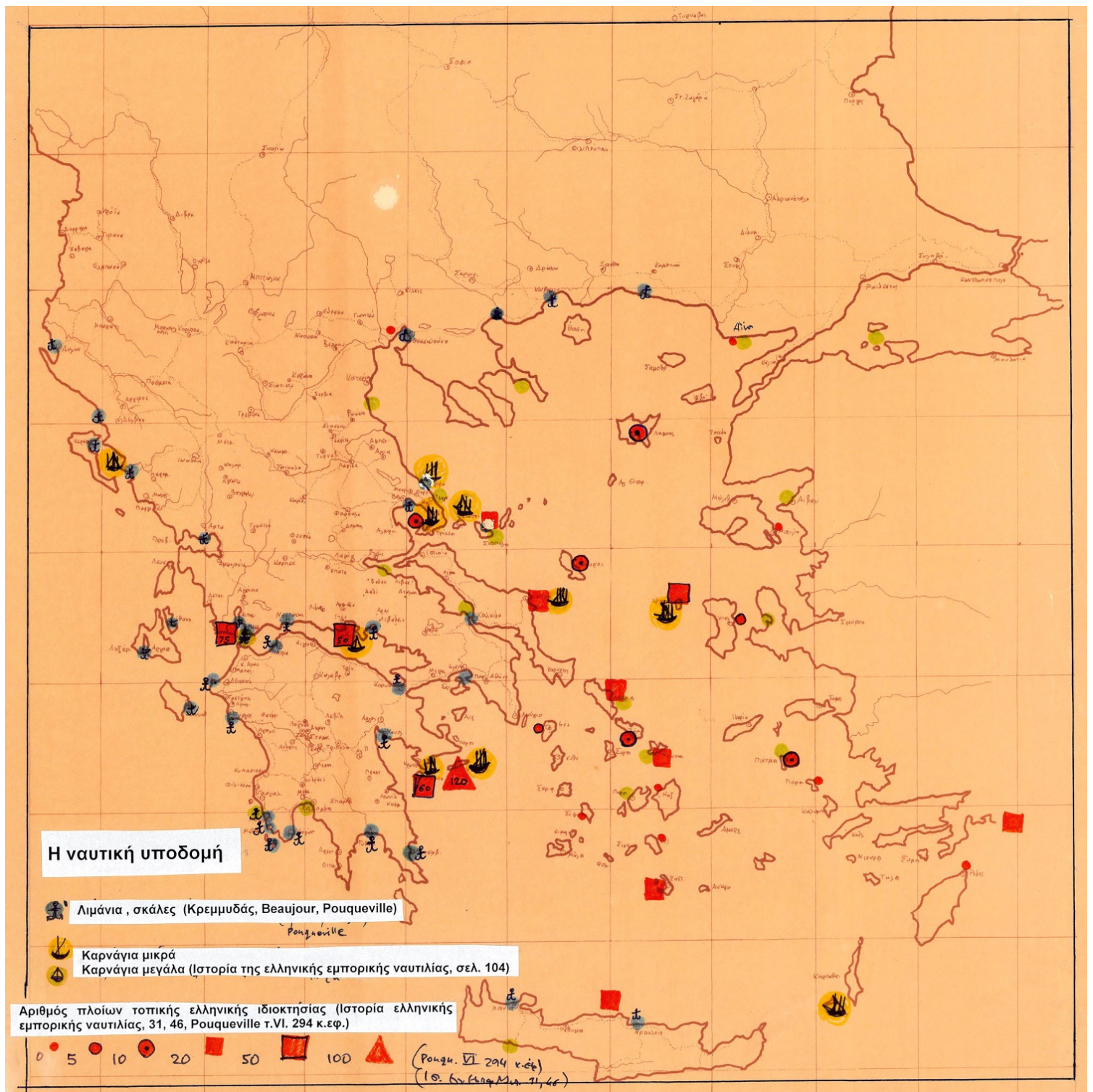

14. Οικιστικό δίκτυο γύρω στο 1800 (σχεδ. από τον συγγρ.)

Ο ΕΝΙΑΙΟΣ ΧΩΡΟΣ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ 18ος-19ος ΑΙ

15. Αστικά κέντρα, θαλάσσιοι και χερσαίοι δρόμοι στα Βαλκάνια τον 18ο-19ο αιώνα (σχεδ. από τον συγγρ.)

16. ναυτική υποδομή: πλοιοκτησία, λιμάνια και σκάλες 18ος-19ος αι. όπου ο ελληνόκτητος στόλος είναι ο βασικός διακινητής προϊόντων και επιβατών στην Ανατολική Μεσόγειο, μετά τη Συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή (σχεδ. από τον συγгр.)

Στην οθωμανική περίοδο, η κατάσταση συνεχίζεται στα ίδια πλαίσια. Για τον 16ο-17ο αι. έχουμε εξαγωγές προς τη Βενετία από την Ήπειρο (ενότητα Άρτας, Κέρκυρας, Αυλώνας)²¹ :

Ενότητα βόρειας Ηπείρου, κέντρο εξαγωγής Αυλώνα: κερί, μέλι, δέρματα, μετάξι, βαφικές ύλες, ναυτικές κουβέρτες

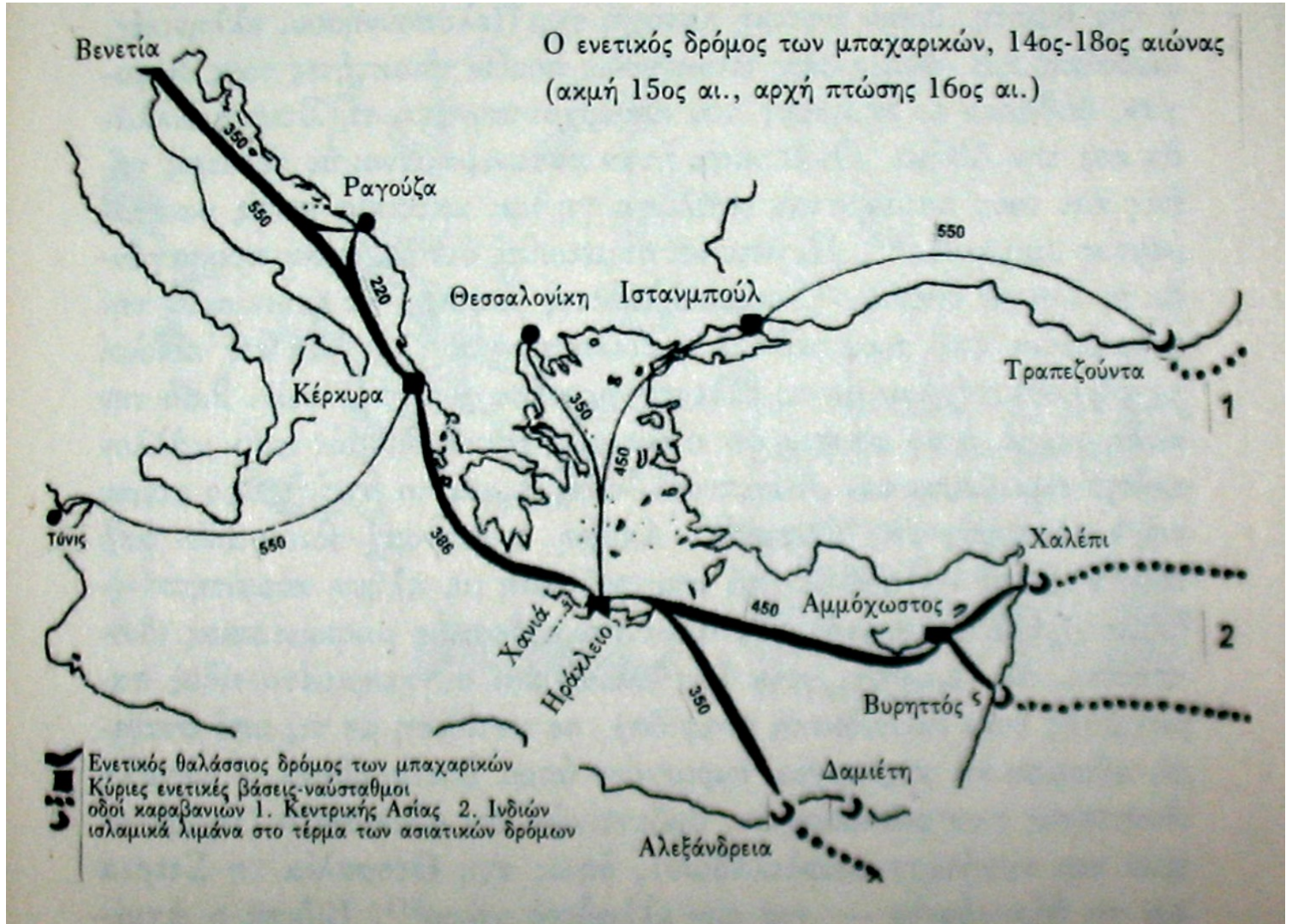
Ενότητα κεντρικής Ηπείρου, κέντρο εξαγωγής Κέρκυρα: Δέρματα, κερί, μέλι, βαφικές ύλες, ναυτικές κουβέρτες, βελανίδια, μετάξι, μπαμπάκι, ελιές, λάδι, αλίπαστα, σταφίδα.

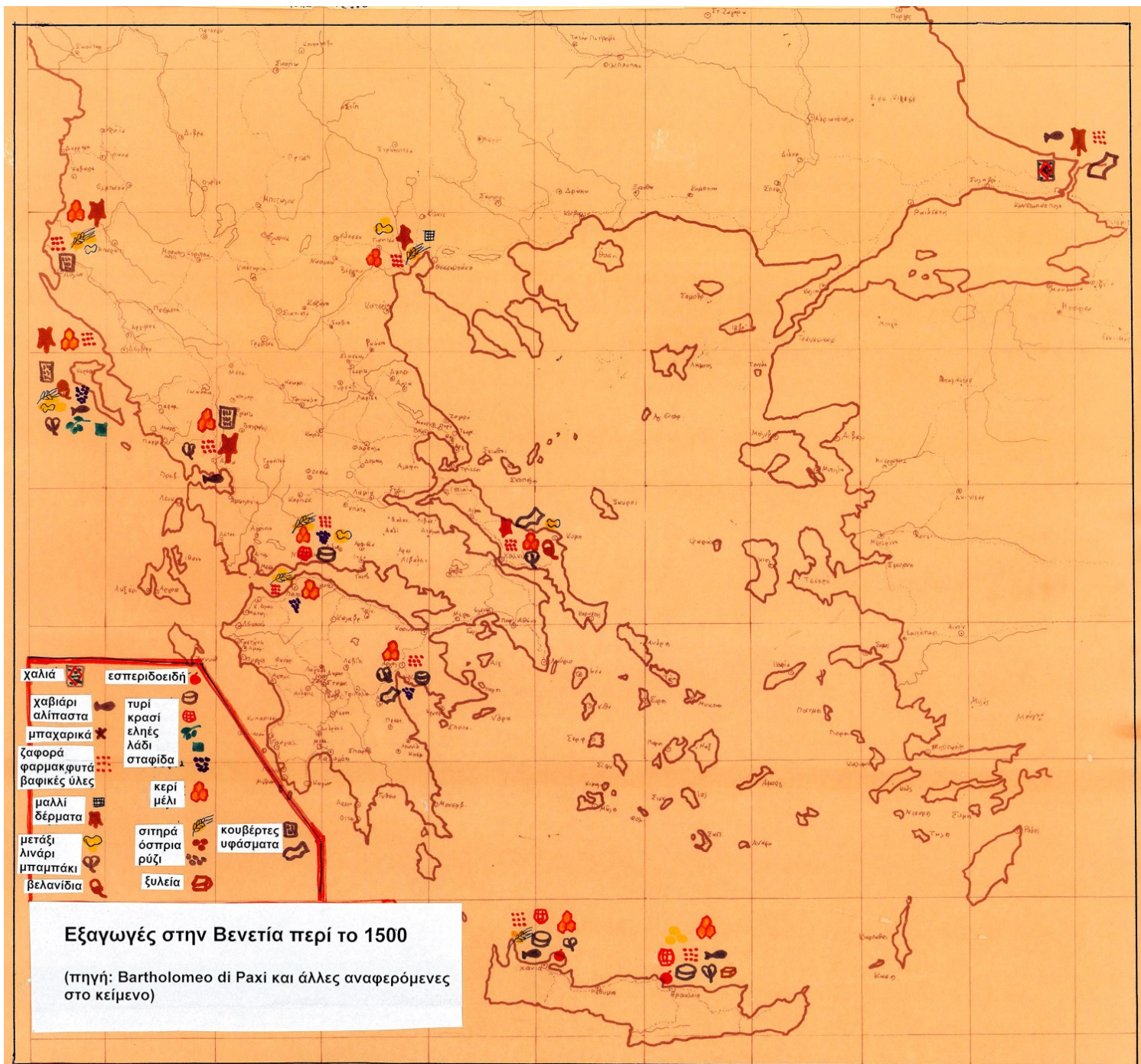
Ενότητα νότιας Ηπείρου, κέντρο εξαγωγής Άρτα: κερί, μέλι, ναυτικές κουβέρτες, βαφικές ύλες, μπαμπάκι, αλίπαστα, καπνά.

Όπως βλέπουμε, κυριαρχούν οι βιομηχανικές πρώτες ύλες, ακατέργαστα δέρματα, βελανίδια, κερί, που χρησιμεύουν στην ναυπηγική, έπονται οι ναυτικές κουβέρτες (ονομαστές όπως και οι κάπες), τυπικό προϊόν κτηνοτροφίας, αλίπαστα, απαραίτητα στη ναυτιλία, και βαφικές ύλες. Δευτερευόντως μέλι, μετάξι, και από

την Κέρκυρα λάδι κ.α.

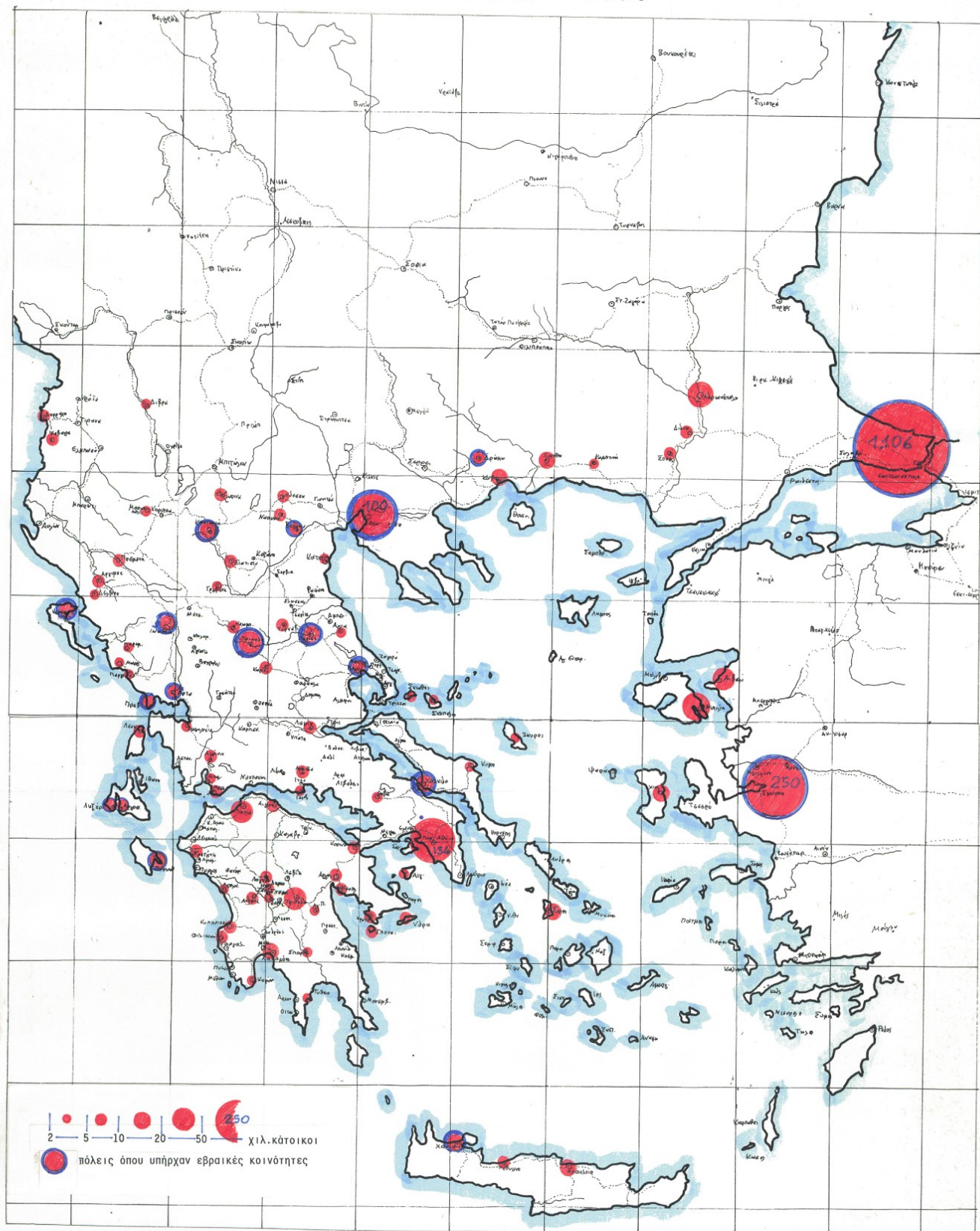
Αντίστοιχα, οι εισαγωγές αφορούν βιομηχανικές πρώτες ύλες, όπως μέταλλα (σίδηρος, κασίτερος, μόλυβδος, χαλκός, ορείχαλκος) και χημικά (υδράργυρος, βιτριόλι, διάφορα άλατα). Ακόμη, βιομηχανικά προϊόντα, τηγάνια, ψαλίδια, μαχαίρια, φτυάρια, υνιά, κ.α., ειδικά προϊόντα ναυπηγικής, και για τους ναυστάθμους της Βενετίας (Κέρκυρα, Μεθώνη, Κορώνη, Ναύπλιο, Χανιά, Ηράκλειο) σάπωνες, παλαμάρια, καναβάτσα, πίσσα κ.α. Επίσης, χαρτί, προϊόντα υαλουργίας (φιάλες, νταμιζάνες) και είδη πολυτελείας για την τότε άρχουσα τάξη, ειδικά υφάσματα και μεταξωτά, κρυστάλλινα είδη και γυαλικά, καθρέφτες κ.α. από το Μουράνο, ζάχαρη και ζαχαρώδη κ.α.

17α και 17β ο βενετσιάνικος εμπορικός δρόμος και οι εξαγωγές από τον ελλαδικό χώρο προς τη Βενετία (σχεδ. από τον συγγρ., πηγή: Αγαθάγγελος Ξηρουχάκης, το εμπόριον της Βενετίας...)

ΑΣΤΙΚΑ ΚΕΝΤΡΑ - 1896

ανακοίνωση "Οίκος Σαπφίρα"
Γ.Μ. Σαφίρανας, 1992.

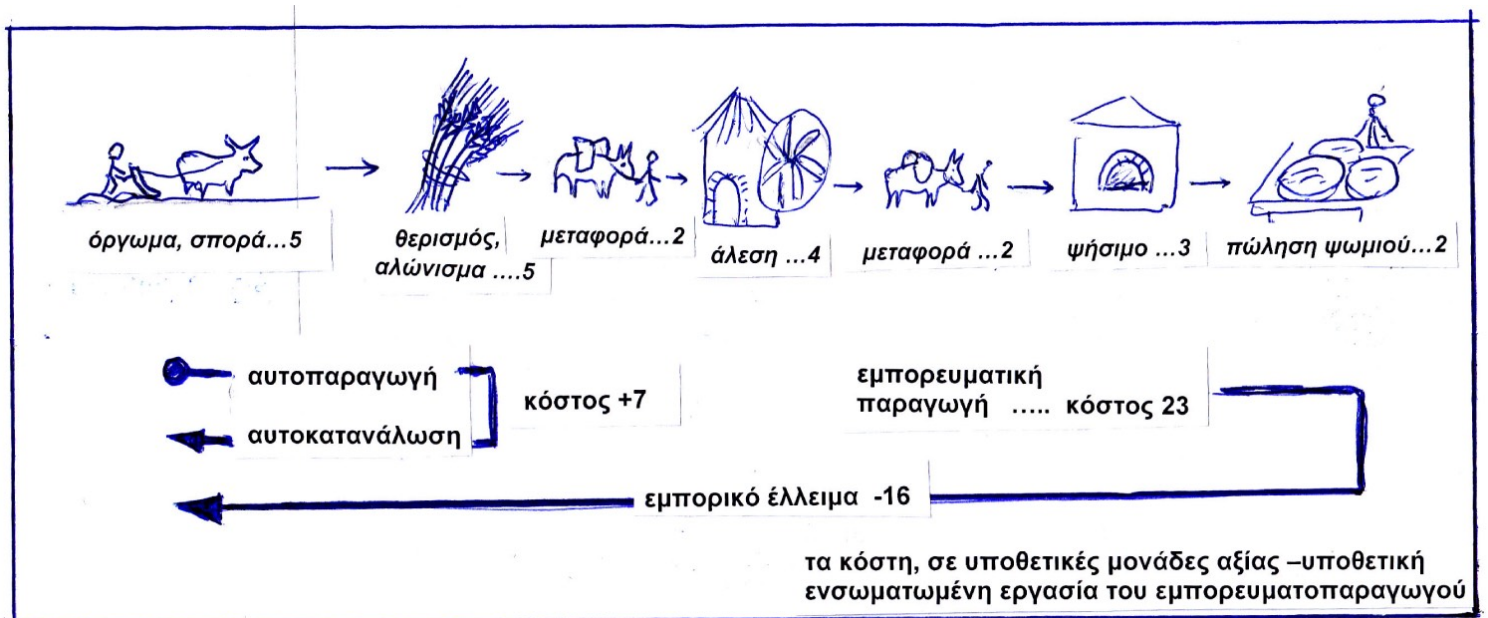
18. Δίκτυο πόλεων και χωριών στα Βαλκάνια στο τέλος του 19ου αιώνα (σχεδ. από τον συγγρ.)

Μια απαραίτητη παρένθεση, «το εμπορικό έλλειμμα του χωριού ως προς την πόλη»,
 Ο Νόμος της Αξίας Χρήσης: κατά τον Μάρξ, «..ένα αγαθό έχει αξία μόνο γιατί μέσα σ' αυτό έχει υλοποιηθεί
 αψηρημένη ανθρώπινη εργασία...μέγεθος της αξίας είναι το ποσό της εργασίας που περιέχεται σ' αυτό...»²² ,

και ακόμη ότι «...το χρήμα, ...είναι η αναγκαία μορφή εμφάνισης του μέτρου της Αξίας του χρόνου εργασίας που υπάρχει στο εμπόρευμα...»²³. Κατά συνέπεια, κάθε προϊόν, τιμολογείται ανάλογα με την εργασία που είναι επενδεδυμένη σ' αυτό. Ένα κιλό σιτάρι έχει επενδεδυμένη την εργασία τού σπορέα και του θεριστή. Αν πάει στον μύλο για άλεση, προστίθεται η εργασία του αγωγιάτη και του μυλωνά. Αν πάει στον φούρνο, πάλι του μεταφορέα, του φούρναρη και φυσικά και όσων συμβάλλουν στη διαδικασία (ξυλοκόποι για καύσιμη ύλη, κλπ.) και ανάλογα αυξάνει η Αξία Χρήσης του.

Αν ο αγρότης παράγει και αλέθει μόνος του το σιτάρι στον χερόμυλο και ψήνει μόνος του το ψωμί, του κοστίζει μόνο η δική του ή η οικογενειακή εργασία. Αν τελικά είμαστε στο στάδιο της αυτοπαραγωγής-αυτοκατανάλωσης με κάποιες μορφές ανταλλακτικής οικονομίας σε αντικείμενα που δεν παράγει το χωριό ή η οικογένεια, τα έσοδα-έξοδα του χωριού είναι περίπου ισοσκελισμένα ή και με κάποιο κέρδος που βασικά χρησιμοποιείται ως κάλυψη δύσκολων χρόνων (ανομβρίες, πλημμύρες κλπ).

Αν όμως απλά παράγει πρώτες ύλες και αγοράζει τα επεξεργασμένα προϊόντα (τροφές, ενδύματα, εργαλεία κλπ), τα οποία έχουν υψηλό βαθμό επενδεδυμένης εργασίας, τότε η οικογένεια ή το χωριό έχουν «εμπορικό έλλειμμα» και από εδώ και πέρα αρχίζουν τα δύσκολα, δανεισμός, τοκογλυφία, πώληση των κτημάτων, μετάπτωση σε ακτήμονα αγρεργάτη, με παράλληλη ενδυνάμωση της μεγάλης γαιοκατοχής, που ανάλογα με την εποχή αυξάνει το τσιφλίκι ή η ιδιοκτησία των γαιοκτημόνων.

19. Η δημιουργία του εμπορικού ελλείμματος μέσα από τη διαρκώς προστιθέμενη εργασία των εμπορευματοπαραγωγών (σχεδ. από τον συγγρ.)

Αν αυτό το δούμε σε πιο εξελιγμένες εποχές, όπου αφ' ενός δεν υφίσταται σχεδόν καθόλου αυτοπαραγωγή-αυτοκατανάλωση ενώ αντίθετα τα χρησιμοποιούμενα προϊόντα ενέχουν ιδιαίτερα μεγάλη ενσωμάτωση εργατικής δύναμης, βλέπουμε το «εμπορικό έλλειμμα» να είναι μεγαλύτερο στα χωριά ως προς τις πόλεις, στις μη βιομηχανικές χώρες ως προς τις βιομηχανικές, και ακόμη χειρότερα στην εποχή μας να είναι τεράστια η διαφορά στις χώρες που παράγουν προϊόντα χαμηλής ή μέσης περιεκτικότητας εργατικής δύναμης (είδη διατροφής, είδη ευρείας κατανάλωσης ελαφράς βιομηχανίας, ένδυσης, υπόδησης κλπ) ως προς τις χώρες που παράγουν προϊόντα υψηλής περιεκτικότητας εργατικής δύναμης (βιομηχανικά και ακόμη περισσότερο ηλεκτρονικά είδη υψηλής τεχνολογίας, και ακόμη χειρότερα χρηματιστικά είδη –χρήμα, ομόλογα δάνεια ...κλπ). Όταν λέμε σήμερα «παράγουν», εννοούμε ότι το κεφάλαιο που διακινείται για την παραγωγή είναι του συγκεκριμένου Κράτους. Και οι Ινδίες ή οι χώρες της ΝΑ Ασίας και η Λατινική Αμερική παράγουν προϊόντα υψηλής τεχνολογίας, όμως αυτά ουσιαστικά ανήκουν σε πολυεθνικά μονοπώλια εκτός Ινδιών και εκτός Λατινικής Αμερικής ή ΝΑ Ασίας, (ή με μικρή συμμετοχή ντόπιων κεφαλαίουχων), εξ ου και η φτώχεια που πλήττει αυτές τις χώρες....

Είναι φανερό ότι εξάγουμε πρώτες ύλες και εισάγουμε επεξεργασμένα προϊόντα, πολλά από τα οποία περιέχουν πρώτες ύλες που είχαμε εξάγει, και ιδού το «εμπορικό έλλειμμα» που αναλύθηκε. Όλα αυτά όμως, απλά σημαίνουν δύο πράγματα: πρώτον ότι ο ελλαδικός χώρος (Βυζάντιο και Οθωμανική περίοδος) δεν

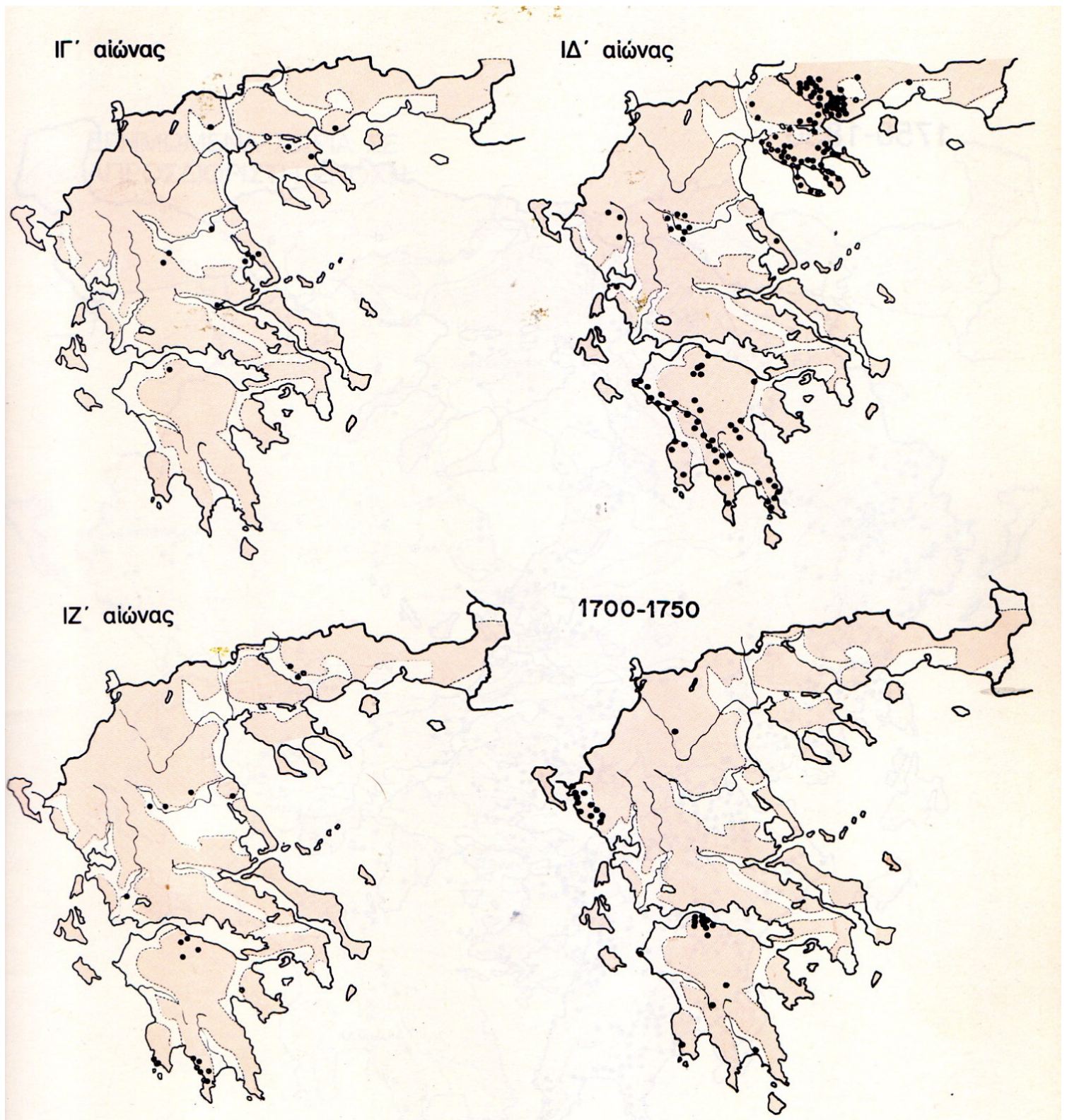
παράγει βιοτεχνικά προϊόντα, τα οποία εισάγονται, και δεύτερον ότι υπάρχει υψηλό επίπεδο αυτοπαραγωγής- αυτοκατανάλωσης που δεν καθιστά σημαντικά αναγκαίες τις εισαγωγές. Προϊόντα που δεν παράγονται σε μια μικρή περιοχή, ή που δεν επαρκεί η παραγωγή τους για αυτοκατανάλωση, εξασφαλίζονται από την ευρύτερη περιοχή μέσα από τα πανηγύρια, δεν είναι σίγουρο ότι κυρίως στα μικρά χωριά υπήρχε και χρηματική συναλλαγή ή ανταλλαγή σε είδος, αλλά και αν ακόμη υπήρχε χρήμα χρησίμευε απλά για την «κοστολόγηση» της ανταλλαγής. Μιλάμε πάντα για τον αγροτικό-κτηνοτροφικό χώρο των χωριών και όχι για μεγάλες πόλεις όπως τα Γιάννενα, η Άρτα ή η Κέρκυρα, όπου κυκλοφορούσε χρήμα, βενετσιάνικο, οθωμανικό, γενοβέζικο ή ακόμη και κεντρικής Ευρώπης. Ο Μπαρτολομέο ντι Πάζι μάλιστα δίνει και «οδηγίες» ιστοσιμίας των πολυπληθών νομισμάτων που κυκλοφορούσαν²⁴.

Μια δεύτερη απαραίτητη παρένθεση, η λεγόμενη «φυγή στα ορεινά λόγω της οθωμανικής τυραννίας»

Από τον 19ο αιώνα, την εποχή της «Μεγάλης Ιδέας», αναπτύχθηκε στην ελληνική ιστοριογραφία²⁵ η άποψη ότι λόγω της τουρκικής τυραννίας οι κάτοικοι των πεδιάδων έφυγαν στον ορεινό χώρο -αναφέρονται χαρακτηριστικά τα «Άγραφα», που σύμφωνα με την παράδοση ονομάστηκαν έτσι επειδή ως ιδιαίτερα ορεινά δεν μπόρεσαν οι Τούρκοι να τα καταγράψουν και να τα εντάξουν σε φορολογικούς καταλόγους, άρα είχαν αφορολόγητο καθεστώς.

Σ' αυτό το θέμα θα πρέπει να δει κανείς τα ακόλουθα:

- Πολλά ορεινά χωριά ιδρύθηκαν ήδη επί Βυζαντίου
- Στην προέλαση των Οθωμανών, πολλές φορές οι ντόπιοι πληθυσμοί τους δέχονταν ως «ελευθερωτές» από την βαριά βυζαντινή φορολογία -κλασικό και όχι μοναδικό παράδειγμα η Βιθυνία
- Στον 16ο αιώνα, πεδινές πόλεις και χωριά ανέκτησαν τους πληθυσμούς τους και ευημερούσαν
- Ο ορεινός χώρος προφανώς δεν ήταν πλούσιος, και στο στόχαστρο των μεγαλοκτηματιών ήταν τα μεγάλα πεδινά κτήματα, και αυτό ισχύει και για το Βυζάντιο και για τους Οθωμανούς. Τσιφλίκια και κολίγοι υπήρξαν κυρίως στη Θεσσαλία, τη Μακεδονία και τη Θράκη, η ορεινή Στερεά και γενικά η ορεινή Ήπειρος είχαν ελάχιστα.
- Ειδικά η Βυζαντινή Ιστορία είναι γεμάτη από αντιφατικές προσπάθειες των αυτοκρατόρων, οι μεν ευνοούν τη διαρπαγή της μικρομεσαίας κτηματικής περιουσίας, οι δε προσπαθούν να αποκαταστήσουν την τάξη υπέρ των μικρομεσαίων αγροτών. (Μεταρρυθμίσεις και αντιμεταρρυθμίσεις Μακεδόνων κλπ).
- Για την οθωμανική περίοδο, όπως και στο Βυζάντιο, το ξεκλήρισμα της αγροτιάς έγινε στην παρακμή της Αυτοκρατορίας: μετά τον 12ο αι. για το Βυζάντιο και μετά τον 17ο για την Οθωμανική περίοδο. Είναι η εποχή όπου το Τιμάριο μετατρέπεται αυθαίρετα σε Τσιφλίκι. Στο τιμάριο ο τιμαριούχος είχε τη Νομή, όχι την Ιδιοκτησία, και το τιμάριο μπορούσε να του αφαιρεθεί (και μαζί και το κεφάλι του) και να επανέλθει στο Κράτος ανά πάσαν στιγμή, στο Τσιφλίκι όμως είχε (παράνομα) την ιδιοκτησία, και εκεί έκανε ό,τι ήθελε σε βάρος των κολίγων-δουλοπάροικων, ούτε μετείχε στις εκστρατείες όπως ο τιμαριούχος -με απλά, λόγια το τσιφλίκι είχε περιπέσει σε πλήρη ιδιοκτησία χωρίς κρατικές δεσμεύσεις. Σε έκτακτες περιπτώσεις όπως στην ανταρσία του Αλή Πασά, που του αφαιρέθηκαν και τα τσιφλίκια του και δόθηκαν σε μικρομεσαίους ιδιοκτήτες, είναι τα λεγόμενα μουαζέλ, γενικά το ιδιοκτησιακό πρόβλημα στην οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν αρκετά σύμπλοκο και μεταβαλλόμενο στον χρόνο²⁶.
- Χαρακτηριστικό σημείο, πέρα από τα οικονομικά θέματα καταπίεσης και αφαιμάξης της αγροτιάς, είναι ότι το φεουδαλικό έθιμο του *jus primae noctis* (δικαίωμα πρώτης νύκτας, σύμφωνα με το οποίο σε κάθε νιόπαντρο ζεύγος η νύφη «περνούσε» πρώτα από τον σπαχή 4-5 μέρες και μετά πήγαινε στον σύζυγό της) στην Ήπειρο κατά τον Λαμπρίδη ίσχυσε μερικές δεκαετίες, ενώ στη Θεσσαλία καταργήθηκε το 1803 έπειτα από δολοφονίες σπαχήδων²⁷.
- Σχεδόν όλοι οι συγγραφείς, παλαιότεροι και νεότεροι, αναφέρονται στην καταπίεση της αγροτιάς εκείνες τις εποχές, που την αποδίδουν κυρίως στην αυθαιρεσία των τοπικών αρχόντων και των φοροεισπρακτόρων από την μια και από την Εκκλησία από την άλλη, τονίζεται ότι αυτή η κατάσταση αφορά τόσο το Βυζάντιο όσο και την Οθωμανική περίοδο²⁸. Ειδικά στην Οθωμανική περίοδο, κύριοι εκφραστές και εκτελεστές της καταπίεσης ήταν η Εκκλησία και οι χριστιανοί Κοτζαμπάσηδες, και σε δεύτερο πλάνο οι Οθωμανοί αξιωματούχοι, απλά επειδή οι αξιωματούχοι υπόκεινται και σε κάποιο έλεγχο ενώ η Εκκλησία και οι κοτζαμπάσηδες ήταν μάλλον εκτός ελεγκτικών μηχανισμών της Διοίκησης...²⁹

20. Ερημωμένα χωριά σύμφωνα με την έρευνα της Αντωνιάδου. Είναι χαρακτηριστικό ότι η έξαρση των ερημώσεων σημειώνεται στην αποσύνθεση των αυτοκρατοριών (14ος αιώνας για το Βυζάντιο και 1750-1850 για την Οθωμανική Αυτοκρατορία) (πηγή Ελ.Αντωνιάδου, οπ.παρ.).

1750-1850

21. Ερημωμένα χωριά σύμφωνα με την έρευνα της Αντωνιάδου, 1750-1850

Επομένως, αν υπήρξε «φυγή στα ορεινά», αυτή έγινε κάτω από αυτές τις συνθήκες, αν και οι ιστορικές πηγές, οι εθνολογικές αναλύσεις και οι χρονολογίες ερήμωσης και ίδρυσης χωριών δεν είναι σαφείς ώστε να οδηγούν γενικευμένα σε τέτοιο συμπέρασμα. Ιδιαίτερα διαφωτιστική είναι η έρευνα της Ελένης Αντωνιάδου-Μπιμπίκου³⁰, «ερημωμένα χωριά...» όπου παρατηρεί κανείς μια δραματική αύξηση ερήμωσης γύρω στον 11ο αι. μετά το τέλος της Μακεδονικής Δυναστείας, όπου επανήλθε το καθεστώς προστασίας των μεγαλογαιοκτημόνων (Μιχαήλ Δ 1032-1041). Ακόμη, στον 14ο αι. λόγω των εμφυλίων πολέμων (Παλαιολόγων και Καντακουζηνών), των επιδρομών των Καταλανών, και της Πανώλης, η Αντωνιάδου παρατηρεί ότι στο δεύτερο μισό του 16ου αι. εμφανίζεται αντίστροφο ρεύμα, από τα ορεινά στις πλαγιές και τους κάμπους, που το αποδίδει στον υπερπληθυσμό των ορεινών χωριών. Παράλληλα, στον 17ο αι. έχουμε αντιφατικά συμβάντα, όπως αφ' ενός καταπίεση των ενοικιαστών των φόρων (Έλληνες και Οθωμανοί φοροεισπράκτορες), τους τουρκοβενετικούς πολέμους, αλλά και την γενική ειρήνευση στις άλλες περιοχές πλην της Πελοποννήσου, στα πλαίσια της Pax Otomana και μιας γενικής ευημερίας - όπως άλλωστε

επισημαίνουν και νεότεροι ερευνητές³¹.

Στον 18ο αι. κατά την Αντωνιάδου³², έχουμε μετακινήσεις 1. από την ύπαιθρο στις πόλεις, 2. από περιοχή σε περιοχή, 3. από το χωριό στο «κλαρί» και 4. από τον ελλαδικό χώρο (χωριά και πόλεις) προς τις παροικίες του εξωτερικού. Είμαστε πλέον σε εποχή προκαπιταλιστική, με ενίσχυση του εμπορίου (Συνθήκη Κιουτσούκ-Καϊναρτζή), συγκέντρωση κεφαλαίων και διακίνησή τους από και προς τις παροικίες κλπ. Η περίπτωση 3 δεν είναι αντιφατική, δεδομένου ότι το οθωμανικό καθεστώς βαίνει προς αποσύνθεση της φεουδαρχικών δομών του και την έξαρση της εκμετάλλευσης των κολίγων ή και των ελεύθερων χωρικών από τους τσιφλικάδες (είναι και η εποχή όπου τα τιμάρια μετατρέπονται αυθαίρετα σε τσιφλίκια, με όποιες δυσμενέστερες συνθήκες για τους χωρικούς συνεπάγεται αυτό).

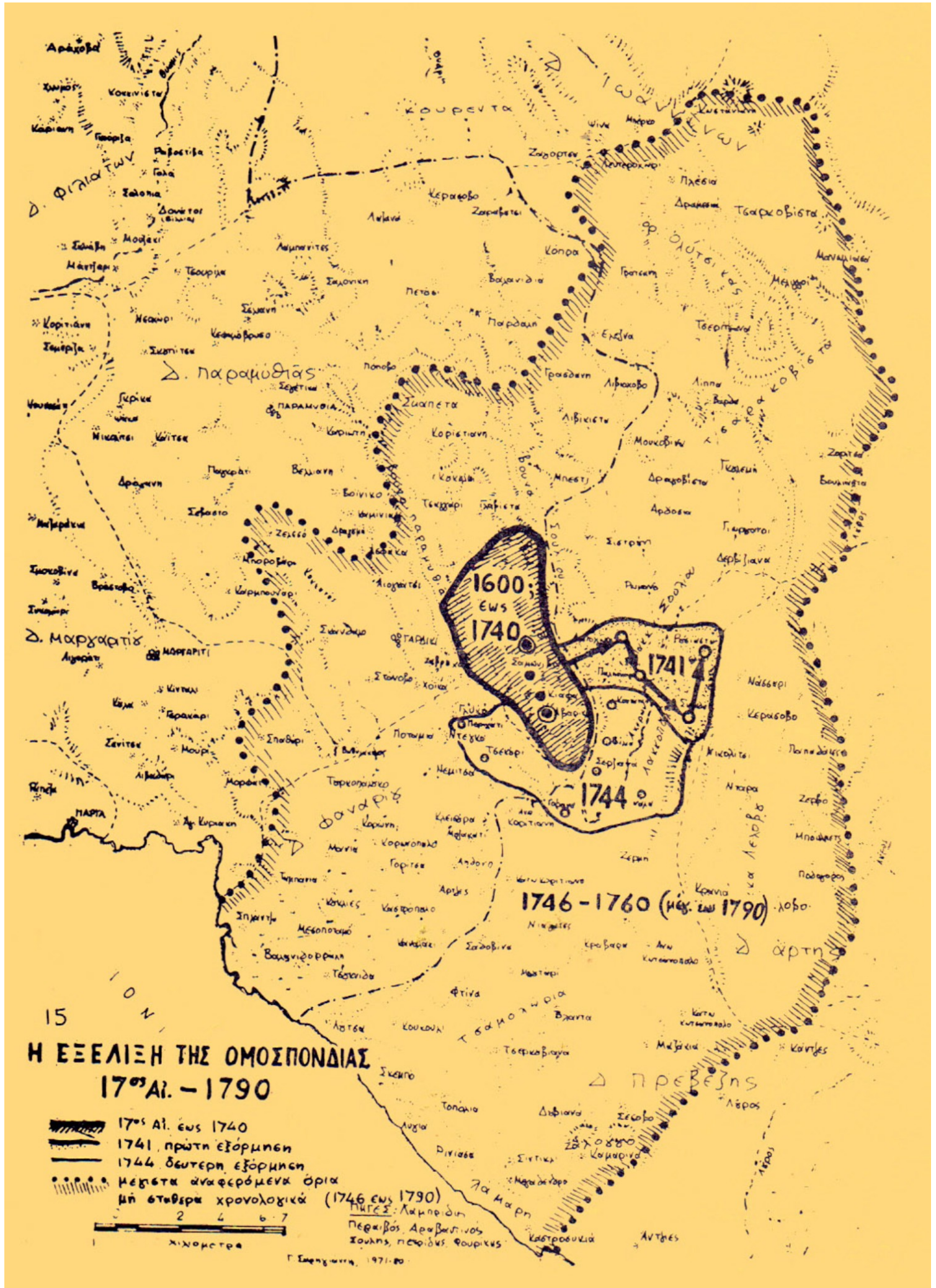
Μπορούμε να σημειώσουμε ακόμη, βλέποντας την εθνολογική σύσταση του ορεινού χώρου στην Ήπειρο, ότι δεν διακρίνονται «μετανάστες» από τον κάμπο που τον εγκατέλειψαν και διέφυγαν στα όρη, αν και υπάρχει αρκετή κινητικότητα εξαφάνισης και ίδρυσης χωριών, και στη βυζαντινή και στην Οθωμανική περίοδο, μέσα όμως στην περιοχή της Ηπείρου-Αλβανίας.

2. Το οικιστικό πλαίσιο στη βυζαντινή και οθωμανική περίοδο.

Με βάση τα παραπάνω πλαίσια μπορούμε να ερμηνεύσουμε το οικιστικό δίκτυο και την ιεραρχία του. Οι οικισμοί είναι γενικά μικρών μεγεθών, επειδή πρέπει να συνδυάζουν βατή σε 1-2 ώρες απόσταση από τον χώρο παραγωγής (χωράφια ή λιβάδια, δάση κ.α.), και επειδή η παραγωγικότητα ενός τέτοιου ορεινού χώρου είναι περιορισμένη, και με τις τεχνικές δυνατότητες εκείνων των εποχών δεν μπορούσε να θρέψει περισσότερες οικογένειες. Η συγκρότηση του παραγωγικού χώρου σε τέτοιες μονάδες είναι ένα πανάρχαιο φαινόμενο³³.

23. Εθνοτική σύνθεση του ορεινού χώρου στο Ζαγόρι (Έλληνες, Αρβανίτες, Βλάχοι, και Σλάβοι) (πηγή: Γ.Σαρηγιάννης, η εξέλιξη του οικιστικού δικτύου του Ζαγορίου...)

25. Η εξέλιξη της λεγόμενης «Σουλιώτικης Ομοσπονδίας» από τον 17ο στον 18ο αιώνα (πηγή: Γ.Σαρηγιάννης η δημιουργία ...της Σουλιώτικης Ομοσπονδίας...)

Στην περίπτωση αυτή (ορεινός μικρής παραγωγικότητας χώρος) αξιοποιείται κάθε σπιθαμή γης, με το σύστημα της πεζούλας, των αναβαθμών³⁴, όπου κλιμακωτά επιπεδοποιείται ο ορεινός χώρος σε μικρές λωρίδες γης με τοιχία και αναχώματα σύμφωνα με τις υψομετρικές καμπύλες. Έχουμε έτσι τρεις ευεργετικές επιπτώσεις: **πρώτη**, η δημιουργία επίπεδων εδαφών κατάλληλων για καλλιέργεια, **δεύτερη**, η αφαίρεση των λίθων από το έδαφος, οι λίθοι χρησιμοποιούνται για την οικοδόμηση με ξερολιθιές των αναλημματικών τοίχων, και **τρίτη** η κατακράτηση των όμβριων υδάτων και η αποτροπή δημιουργίας χειμάρρων που θα ξέπλυναν το έδαφος και θα κατέστρεφαν την περιοχή, συν ακόμη τον εμπλουτισμό του υδροφόρου ορίζοντα, των πηγών κ.α γνωστών επιπτώσεων³⁵.

Η συστηματική παραδοσιακή εκμετάλλευση των αναβαθμών, σε συνδυασμό με τις αγραναπαύσεις, η φυσική τους λίπανση από την οικόσιτη κτηνοτροφία αλλά και η πολυκαλλιέργεια και διατήρηση της βιοποικιλότητας έχουν εμφανείς επιπτώσεις στην παραγωγικότητα και την παραγωγή, η οποία εδώ κινείται σε αντίθετα πλαίσια με την εμπορευματοποιημένη παραγωγή τού πεδινού χώρου και την μονοκαλλιέργεια, στα τσιφλίκια.

Η βιοποικιλότητα αποτελεί βασικό όρο σωστής εκμετάλλευσης του φυσικού περιβάλλοντος. Ένα απλό παράδειγμα είναι ότι παραδοσιακά, καλλιεργούνται τη μια χρονιά φυτά για τα φύλλα τους (σπανάκι, λάχανα ...) ξοδεύοντας το άζωτο του εδάφους, τη δεύτερη για τους καρπούς (ντομάτες, πιπεριές ...) ξοδεύοντας το φωσφορικό οξύ, την τρίτη για τα ριζώματα (παντζάρια, καρότα, πατάτες ...) ξοδεύοντας το κάλιο. Μετά από δύο τέτοιους κύκλους (3+3 έτη), ο έβδομος χρόνος είναι αφιερωμένος στην αγραναπαυση και τη γενική λίπανση, η διαδικασία αυτή είναι πανάρχαια και υπάρχει ως Εντολή και στην Παλαιά Διαθήκη³⁶.

Τὸ σαββατικὸν καὶ τὸ ἰωβηλαῖον ἔτος

ΚΕΦ. 25.— 1 Καὶ ἐλάλησεν Κύριος πρὸς Μωυσὴν ἐν τῷ ὄρει Σινὰ λέγων 2 Λάλησον τοῖς υἱοῖς Ἰσραὴλ καὶ ἐρεῖς πρὸς αὐτοὺς Ἐὰν εἰσέλθητε εἰς τὴν γῆν, ἣν ἐγὼ δίδωμι ὑμῖν, καὶ ἀναπαύσεται ἡ γῆ, ἣν ἐγὼ δίδωμι ὑμῖν, σάββατα τῷ Κυρίῳ. 3 Ἐξ ἔτη σπερεῖς τὸν ἀγρὸν σου καὶ ἐξ ἔτη τεμεῖς τὴν ἄμπελόν σου καὶ συνάξεις τὸν καρπὸν αὐτῆς. 4 τῷ δὲ ἔτει τῷ ἐβδόμῳ σάββατα ἀνάπαυσις ἔσται τῇ γῆ, σάββατα τῷ Κυρίῳ τὸν ἀγρὸν σου οὐ σπερεῖς καὶ τὴν ἄμπελόν σου οὐ τεμεῖς 5 καὶ τὰ αὐτόματα ἀναβαίνοντα τοῦ ἀγροῦ σου οὐκ ἐκθερίσεις καὶ τὴν σταφυλὴν τοῦ ἀγίου σου οὐκ ἐκτρουγήσεις· ἐνιαυτὸς ἀναπαύσεως ἔσται τῇ γῆ. 6 καὶ ἔσται τὰ σάββατα τῆς γῆς βρώματά σοι καὶ τῷ παιδί σου καὶ τῇ παιδίσκῃ σου καὶ τῷ μισθωτῷ σου καὶ τῷ παροίκῳ τῷ προσκειμένῳ πρὸς σέ, 7 καὶ τοῖς κτήνεσίν σου καὶ τοῖς θηρίοις τοῖς ἐν τῇ γῆ σου ἔσται πᾶν τὸ γένημα αὐτοῦ εἰς βρώσιν.

8 Καὶ ἔσονται οἱ σάββατα ἐπὶ τὴν ἀνάπαυ-

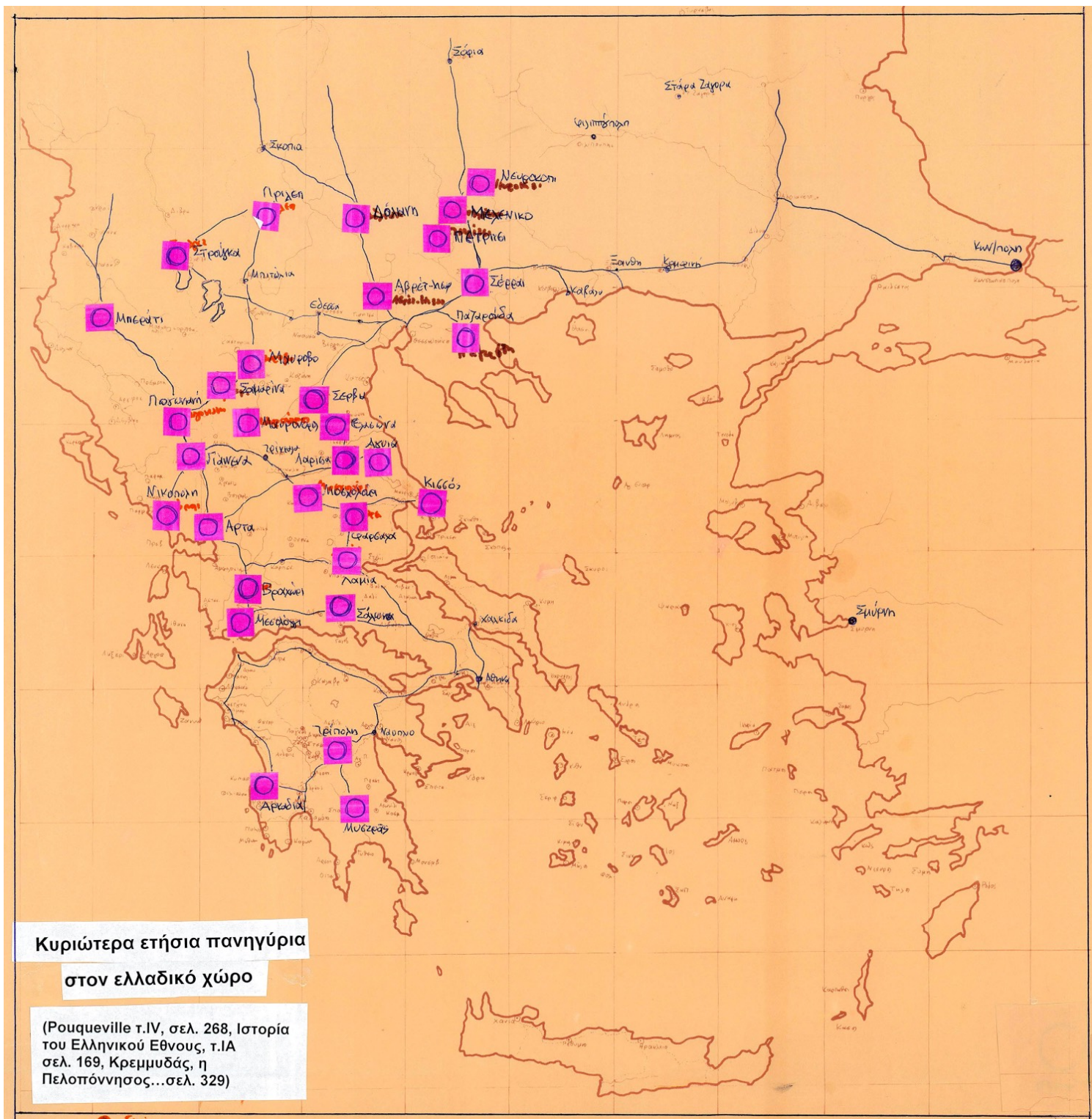
ΚΕΦ. 25.— 1 Καὶ εἶπεν ὁ Κύριος πρὸς τὸν Μωυσὴν εἰς τὸ ὄρος Σινὰ· 2 «ὁμίλησε εἰς τοὺς Ἰσραηλίτας κοί εἶπέ εἰς αὐτοὺς· ὅταν εἰσέλθητε εἰς τὴν γῆν, τὴν ὁποίαν πρόκειται νὰ σᾶς δώσω, ἡ γῆ δὲ τηρήσῃ ἕν σάββατον εἰς τὸν Κύριον. 3 Ἐπί ἐξ ἔτη δὲ σπείρης τὸν ἀγρὸν σου καὶ ἐπί ἐξ ἔτη δὲ κλαδεύῃς τὰς ἄμπέλους σου καὶ δὲ συλλέγῃς τοὺς καρπούς τῆς· 4 ἀλλὰ κατὰ τὴν διάρκειαν τοῦ ἐβδόμου ἔτους δὲ εἶναι σάββατον τελείας ἀναπαύσεως διὰ τὴν γῆν, σάββατον πρὸς τὸν Κύριον· τότε δὲν ἐπιτρέπεται νὰ σπείρησῃς τὸν ἀγρὸν σου οὔτε καὶ νὰ κλαδεύσῃς τὴν ἄμπελόν σου. 5 Μὴ θερίσῃς τὴν αὐτοφυῆ θλάστησιν τοῦ ἀγροῦ σου καὶ μὴ συλλέξῃς τὰς σταφυλάς τῶν ἀκλαδεύτων ἄμπέλων σου· διότι δὲ εἶναι ἔτος τελείας ἀναπαύσεως διὰ τὴν γῆν. 6 Τὸ σάββατον τῆς γῆς ἐξ ἀπόψεως ἐργασίας ἐπ' αὐτῆς δὲ εἶναι ὑποχρεωτικὸν διὰ σᾶς, διὰ σέ, διὰ τοὺς δούλους σου καὶ τὰς δούλας σου, τὸν μισθωτὸν σου ἐργάτην καὶ τὸν δουλοπάροικόν σου, οἱ ὅποιοι ζοῦν μαζί σου, 7 καὶ διὰ τὰ κτήνη σου, ὅλη δὲ ἡ παραγωγὴ αὐτῆς δὲ χρησιμεύσῃ ὡς τροφή εἰς τὰ ἄγρια θηρία τὰ εὐρι-

29α., 29β., . Λευιτικὸν κεφ.25 , 1-7 οἱ ἐντολές για την ἀνάπαυση των δούλων, των εργατῶν, των ζώων ἀλλά καὶ τῆς γῆς καὶ των φυτῶν τῆς: πέρα ἀπὸ τὴν ἀπλὴ σαββατιάτικη ἀργία, ὑπάρχει καὶ τὸ «ἐβδομο ἔτος» τῆς ἀνάπαυσης φυτῶν, ζώων, ἀνθρώπων καὶ γῆς. (πηγές 1. Old Testament, hebrew and english, London 1977 καὶ 2. ἡ Ἁγία Γραφή, ἐκδόση Γ.Χαστούπη , Ἀθήνα 1954)

Σε ὅλη τὴ διάρκεια των κύκλων, γίνεται φυσικὴ λίπανση τόσο ἀπὸ τὴν οἰκόσιτη κτηνοτροφία καὶ πτηνοτροφία ὅσο καὶ ἀπὸ τὰ φυτὰ ἢ ξερόχορτα που ἀπομένουν μετὰ ἀπὸ κάθε καλλιέργεια, στα μεγαλύτερα χωράφια ἡ λίπανση γίνεται ἀπὸ τὴ στάθμευση (σταλός) των κοπαδιῶν τῆς νομαδικῆς κτηνοτροφίας που μεταναστεύουν, με ἀντάλλαγμα τῆ βόσκηση στο χωράφι.

Φυσικά καὶ οἱ συνθήκες διαβίωσης εἶναι σε ἀνθρώπινη κλίμακα, ὁ ἀγρότης εἶναι αὐτεξούσιος καὶ ἐλεύθερος σε ἀντίθεση με τὸν κολίγο των τσιφλικιῶν που εἶναι οὐσιαστικά δουλοπάροικος. Παράλληλα, ἐπεξεργαζόμενοι τὰ δικά τους προϊόντα ἀναπτύσσουν τὴν υφαντικὴ, τὴν ξυλοτεχνία, καὶ με κάποιες ἀπαραίτητες εἰσαγωγές ἀργύρου, σιδήρου καὶ χαλκοῦ, τὴ μεταλλοτεχνία για παραγωγή εἴτε ἀπαραίτητων εργαλείων καὶ σκευῶν, εἴτε κοσμημάτων καὶ ειδῶν πολυτελείας, τὰ ὁποῖα συνήθως πωλοῦνται στα πανηγύρια ἢ ἐξάγονται στις μεγάλες πόλεις ὅπως τὰ ἐξειδικευμένα προϊόντα ἀργυροχοῖας.

Ὅταν τὰ προϊόντα τους υπερβαίνουν τὶς ἀνάγκες τους, τότε διακινούνται στον ευρύτερο χώρο, ἐδῶ ὅμως (για ἐκείνες τὶς ἐποχές) τὸ χρήμα ἐπαιζε τὸν ρόλο τῆς προσωρινῆς συγκριτικῆς τιμολόγησης καὶ ὄχι του ἀποθησαυρισμοῦ ἢ τῆς συσσώρευσης ὅπως στον πεδινὸν χώρο των τσιφλικιῶν. Καὶ ἐδῶ ἔχουμε τὸν βασικὸν ρόλο των τοπικῶν καὶ υπερτοπικῶν πανηγυριῶν. Στα μικρὰ τοπικά, που μπορεῖ νὰ διεξάγονται καὶ κάθε Σάββατο, γίνονται ἀνταλλαγές προϊόντων (κτηνοτροφικά με ἀγροτικά κλπ) ἢ καὶ προμήθειες βιομηχανοποιημένων ὅπως ἀλάτι, ζάχαρη κ.α. Στα μεγαλύτερα πανηγύρια, που κυρίως εἶναι ἐτήσια στην ἐορτὴ του πολιοῦχου Ἁγίου του κεφαλοχωριοῦ ἢ τῆς κωμόπολης τῆς περιοχῆς, που ἔχουν ευρύτερη ἐμβέλεια, οἱ ἀγοραπωλησιές ἢ ἀνταλλαγές γίνονται σε μεγαλύτερες ποσότητες καὶ σε σπανιότερα εἶδη, ἐδῶ τὸ χρήμα παίρνει καὶ πῶ μόνιμη μορφή που θα χρησιμοποιηθεῖ για ευρύτερη ἀγορὰ π.χ. ζώων, ἢ σπιτιοῦ ἢ ἀγροῦ, ἢ προίκας κλπ.

30. Πανηγύρια στον ελλαδικό χώρο, τόποι ανταλλαγής προϊόντων είτε τοπικών είτε ξένων «εισαγομένων» από Βενετία, Μασσαλία, Γένοβα, Κεντρική Ευρώπη. (σχεδ. από τον συγγρ. πηγή: Rouqueville, Voyage ,,,, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ. ΙΑ σελ. 169)

Προϊόντα που αφορούν τις βιομηχανίες ξένων ανεπτυγμένων χωρών (είδαμε τα δέρματα, τα βελανίδια κ.α.) διακινούνται εκτός πανηγυριών μέσω πρακτόρων και εμπόρων που τα μεταφέρουν στο πλησιέστερο λιμάνι για εξαγωγή στα ιταλικά ή γαλλικά λιμάνια (κυρίως Βενετία, Γένοβα, Μασσαλία). Αποτέλεσμα όλων αυτών είναι η δημιουργία ενός οδικού δικτύου, για τις ορεινές περιοχές³⁷. Μιλάμε για λιθόστρωτα καλντερίμια, που με τα караβάνια των κираτζήδων (κира=αγωγή, κираτζής, ο αγωγιάντης) μπορούν τα προϊόντα αυτά να μεταφερθούν στο κοντινότερο λιμάνι αλλά και σε μακρινές χώρες χερσαία, και είναι γνωστό το ηπειρώτικο δημοτικό τραγούδι «**ο Ρόβας εξεκίνησε / και στην Βλαχιά να πάει...**». Οι κираτζήδες δεν ήταν πάντα μόνο αγωγιάντες, αλλά μπορούσαν κατά περίπτωση να ήταν και οι ίδιοι οι έμποροι-διακινητές, όπως συνέβαινε εν πολλοίς και με τα αραβικά караβάνια ή με τους καπεταναίους και τα πληρώματά τους στις ναυτικές μεταφορές προϊόντων, που πολλές φορές λειτουργούσαν ως «συντροφίες»³⁸. Έτσι, έχουμε ένα δίκτυο πόλεων και ορεινών οικισμών με τη συγκρότησή τους, που προκύπτει από την ίδια τη μορφή της παραγωγής αλλά και τη διακίνησή της πέραν των ορίων της αυτοπαραγωγής-αυτοκατανάλωσης του τοπικού οικισμού ή συμπλέγματος οικισμών, ακόμη και στον «κλειστό και αυτάρκη» ορεινό χώρο.

3. Τι γίνεται στην εποχή μας, από τον Μεσοπόλεμο και μετά.

Στην εποχή μας, αυτό που κυριαρχεί, είναι η γιγάντωση των μονάδων παραγωγής, και αυτό δεν αφορά μόνον τις βιομηχανικές ή τις μεγάλες αγροτικές και κτηνοτροφικές πεδινές εκμεταλλεύσεις, (που ενισχύονται με τις ειδικές προμηδοτήσεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης), αλλά και με την κατά συνέπεια ταυτόχρονη εγκατάλειψη των μικρών ορεινών μονάδων σε όλους τους τομείς της παραγωγής. Υπάρχει άραγε λύση; Είναι πράγματι «ουτοπική» η λειτουργία ορεινών μικρομονάδων ή απλά εμποδίζεται από την κυρίαρχη διεθνή οικονομική πολιτική; Ή μήπως είναι ουτοπική για το συγκεκριμένο Κοινωνικό-Οικονομικό Σύστημα;

Πρέπει με έμφαση να σημειωθεί ότι η «γιγάντωση» των επιχειρήσεων είναι αναπότρεπτη ιδιότητα του Καπιταλιστικού Συστήματος, που οδηγεί στη συγκέντρωση και τη συγκεντροποίηση των μονάδων, και συγκεκριμένα στον αγροτοκτηνοτροφικό χώρο, συνεπάγεται βιασμό της Φύσης με γνωστές και καταστροφικές για τη Δημόσια Υγεία συνέπειες: άμετρα προσπάθεια παράλογης αύξησης της Παραγωγής, μεγάλο μέρος της οποίας στη συνέχεια πετιέται στις χωματερές.

31 Χωματερές φρούτων (πορτοκάλια) 32. χωματερές φρούτων, (ροδάκινα, λεμόνια ...) (πηγή, διαδίκτυο).

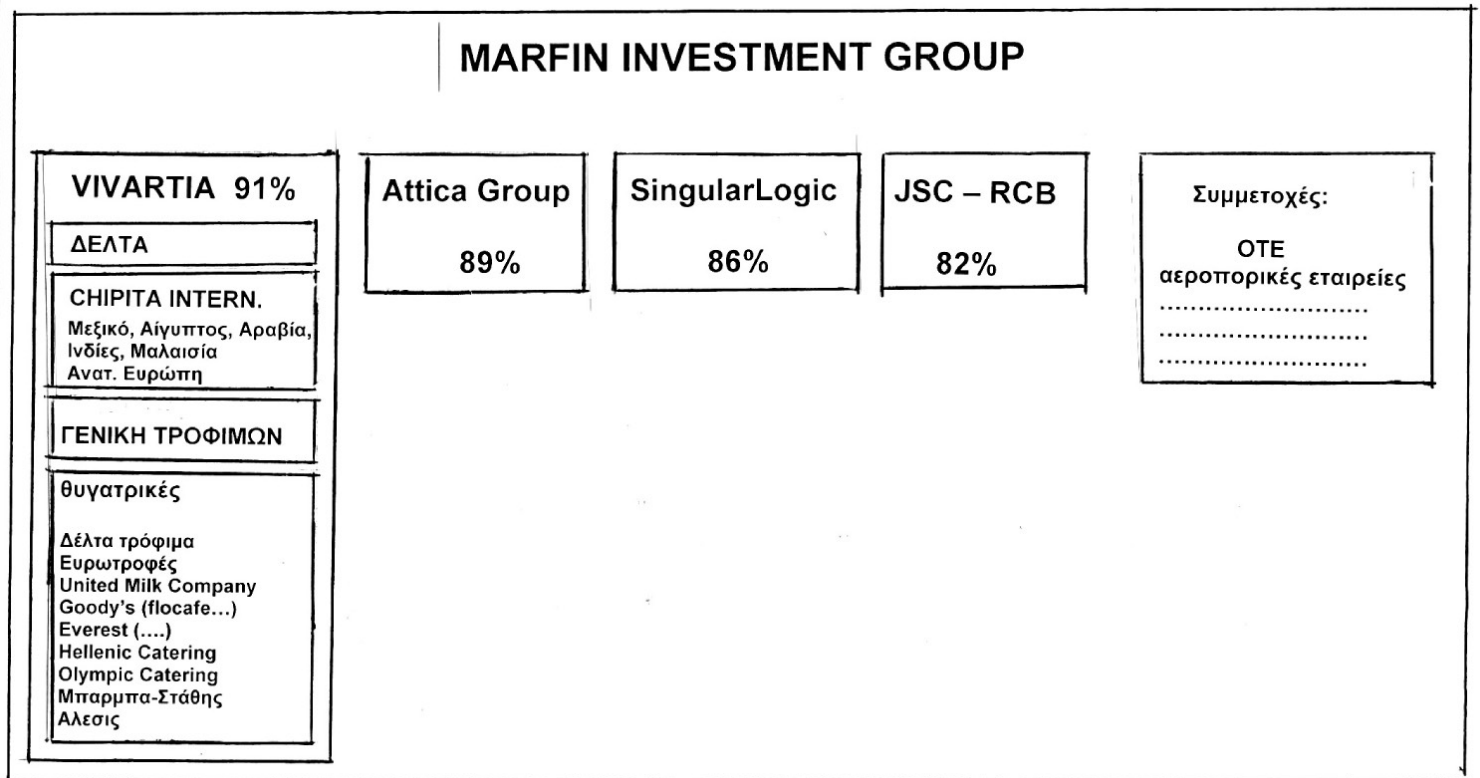
Η αύξηση αυτή είναι απλή προσπάθεια του Συστήματος να απαλλαγεί από το κόστος της Εργασίας, και επιτυγχάνεται με χρήση απαγορευμένων μεθόδων: χρήση αντιβιοτικών, αυξητικών ορμονών, απαγορευμένων λιπασμάτων προϊόντων της φαρμακευτικής Βιομηχανίας, και τώρα και μεταλλαγμένων ποικιλιών οι οποίες είναι συνδεδεμένες τόσο οι ίδιες με καρκινογένεσις όσο και με τα συγκεκριμένα φυτοφάρμακα με τα οποία πάνε «πακέτο», βεβαιωμένου υψηλού ποσοστού καρκινογένεσεων. Η γιγάντωση αυτών των μεγεθών οδήγησε στη γιγάντωση και των δύο μεγάλων Μονοπωλίων, της αγροχημικής Μουσάντο και της Φαρμακευτικής Μπάγιερ.

33. Καταστροφή ξύλινων σκαφών, 34. επιδοτήσεις σε κοπάδια από ειδικές ράτσες.

Όλα οδηγούν στην καταστροφή των μικρομεσαίων αγροτοκτηνοτρόφων, αλιέων κ.α. του πρωτογενούς τομέα, και στην παραγωγή θα κυριαρχούν τα μεγάλα σιδηρά σκάφη διεθνών αλιευτικών συγκροτημάτων, που συνεπάγονται και καταστροφικές για τον ιχθυοπληθυσμό συνέπειες λόγω της χρήσης απαγορευμένων

μεθόδων αλιείας (αφρόδιχτα κ.α.) από μεγάλες πολυεθνικές φάρμες στον γεωργικό και κτηνοτροφικό τομέα, με αποτέλεσμα την υπαλληλοποίηση ή χειρότερα τη σύγχρονη κολιγοποίηση των σημερινών παραγωγών. (πηγή εικόνων, διαδίκτυο). Τι αντικαθιστά τη μικρομεσαία αλιεία και τα σκάφη της; Τα παράνομα αφρόδιχτα;;; Και τι τρώνε τα «βελτιωμένα» πρόβατα κλειστά στο βιομηχανικό «μαντρί»; Ποιών πολυεθνικών εταιρειών ζωοτροφές, και με τι σύσταση;;;;; Μεταλλαγμένο καλαμπόκι της Monsanto-Bayer ;;;;

35. Συγκέντρωση και συγκεντροποίηση Κεφαλαίου: η Vivartia από τις μεγαλύτερες εταιρείες τροφίμων στην Ελλάδα, ουσιαστικά ανήκει στην Marfin. Η Marfin όμως από ποιο γκρουπ ελέγχεται;;;;; Σημειώνεται ότι ο πίνακας σχεδιάστηκε στις 12.10.2019 και δεν είναι σίγουρο ότι ισχύει, μεταβιβάσεις μετοχών, εξαγορές, συγχωνεύσεις πραγματοποιούνται καθημερινά σε διεθνές επίπεδο (!) από τις αναφερόμενες στη Vivartia θυγατρικές της εταιρείας «Ευρωτροφές» αφορά ζωοτροφές -βλ. προηγούμενο σχέδιο ... (πηγή : διαδίκτυο στις αντίστοιχες ιστοσελίδες των εταιρειών, σχεδ. από τον συγγρ.)

4. Μεγάλα έργα σημαίνουν μεγάλες συνέπειες στον ευρύτερο χώρο

Υπάρχει μια Αρχή στην Οικολογία η οποία δυστυχώς επαληθεύεται συνεχώς: όσο πιο μεγάλο είναι ένα τεχνικό έργο τόσο μεγαλύτερες επιπτώσεις και μάλιστα σε ευρύτερο χώρο έχει. Δεν αναφερόμαστε σε εκτεταμένες καταστροφικές ενέργειες όπως π.χ. τη Λίμνη Κορώνεια, ή τη λιμνοθάλασσα του Μεσολογγίου, αλλά σε έργα που έχουν μόνιμες επιπτώσεις ως έργα και όχι απλά ως παράνομες ρυπάνσεις κ.α.

Θέλουμε να σημειώσουμε ότι και το πρόβλημα της εκτροπής του Αχελώου, εντάσσεται στο πλαίσιο αυτό. Είναι ανάγκη να ευελπιστούν οι Θεσσαλοί αγρότες ότι θα έχουν άφθονο νερό για τα κηπευτικά και το μπαμπάκι τους, το νερό θα το έχουν εκείνοι που θα μπορούν να πληρώσουν, και το έργο θα αποβεί σε όφελος των μεγάλων συγκροτημάτων που θα δημιουργηθούν στον Θεσσαλικό χώρο. Θα ήταν απλούστερο αν η Θεσσαλία διαχειριζόταν λογικότερα τα ύδατά της, τόσο με τον τρόπο άρδευσης όσο και με τα καλλιεργούμενα φυτά (4.000 χρόνια σιτηρά καλλιεργούνταν στη Θεσσαλία, όχι υδροβόρο μπαμπάκι!!), αντί να κατασκευαστούν φαραωνικά έργα με προβλεπόμενες ευρείες καταστροφικές συνέπειες στα οικοσυστήματα όχι μόνο της Δυτικής Ελλάδας αλλά και της ίδιας της Θεσσαλίας.

Τα παραδείγματα είναι άφθονα, από τη βαθιά αρχαιότητα ως σήμερα: η Γη της Εδέμ, ο Παράδεισος, το φράγμα του Ασσουάν, η μετατροπή των ερήμων του Καζαχστάν σε βαμβακοφυτείες.

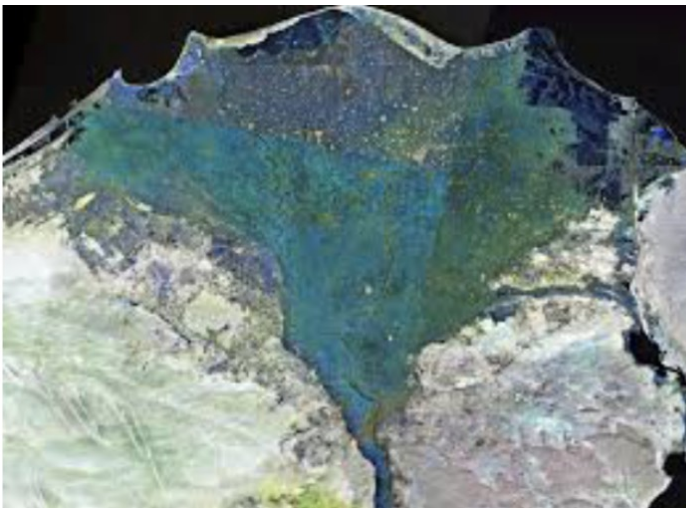
- Ο Παράδεισος, ο «Κήπος της Εδέμ» □□□□□□□□ στην Παλαιά Διαθήκη³⁹, είναι η περιοχή της Μεσοποταμίας. Όμως με τη συχνή άρδευση και κυρίως από ορεινά ποτάμια (Τίγρης και Ευφράτης) με καθαρά διαυγή ύδατα, έπειτα από μερικές εκατοντάδες χρόνια, τα εδάφη της Μεσοποταμίας εκπλύθηκαν από το χούμους και έμεινε η άμμος, ήδη από τα ιστορικά χρόνια όλη η Μεσοποταμία είναι

Έρημος.

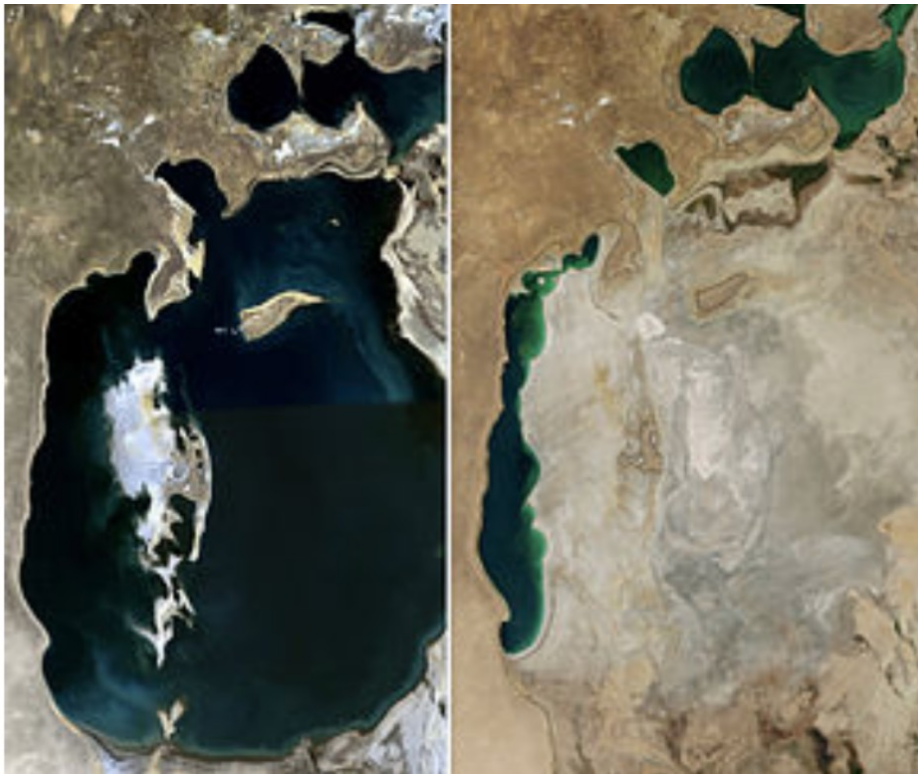
36. Ο παράδεισος σε ζωγραφική απεικόνιση, (Jan Brueghel de Oude 1568 - 1625), 37. δίπλα η σημερινή Μεσοποταμία (πηγή, διαδίκτυο)

- Ο Νείλος είναι γνωστό ότι όχι μόνο πότιζε αλλά και λίπαινε την Αίγυπτο, μεταφέροντας πλούσια λάσπη από τις ζούγκλες της Κεντρικής Αφρικής. Με την κατασκευή του φράγματος του Ασσουάν, η λάσπη κατακρατείται στην τεχνητή λίμνη τού φράγματος, το νερό είναι καθαρό, και αφ' ενός έχει αρχίσει η διαδικασία έκπλυσης και αφ' ετέρου η έντονη χρήση τεχνητών λιπασμάτων και άλλων -στο μεταξύ η λίμνη γεμίζει λάσπη μέχρι που τελικά θα αχρηστευθεί, ενώ παράλληλα αυξάνει η αλατότητα των εκβολών του Νείλου με αποτέλεσμα την εξαφάνιση πολλών ειδών ψαριών.

38. Το Δέλτα του Νείλου, 39. το φράγμα του Ασσουάν (πηγή, διαδίκτυο)

- Με τη λογική ότι ο Άνθρωπος στον Σοσιαλισμό είναι παντοδύναμος και μπορεί με μεγάλα έργα να μετατρέψει τις ερήμους σε κήπο, επιχείρησαν στην πρώην ΕΣΣΔ να αρδεύσουν τις ερήμους του Καζαχστάν για να καλλιεργήσουν μπαμπάκι, από τις πλέον υδροβόρες καλλιέργειες. Πήραν νερό από τα ποτάμια Σρί Ντάρια και Αμούρ Ντάρια που έφερναν νερό στην Αράλη, με αποτέλεσμα αυτή να μειωθεί στο 1/10 της έκτασης της, να μετατραπούν σε αλμυρές ερήμους οι ακτές της, να αυξηθεί η αλατότητα της συρρικνωμένης πλέον Αράλης και να εξαφανιστεί η πανίδα και η χλωρίδα και να καταστραφεί όλη η παραγωγή τους (αλιεία, παραγωγή του γνωστού μαύρου χαβιαριού κλπ).

40. Η λίμνη Αράλη, πριν από τα έργα, και σήμερα

41. , 42. Η σημερινή ερημοποίηση της λίμνης Αράλης (για όλες, πηγή, διαδίκτυο)

- Και το γνωστό θέμα της εκτροπής του Αχελώου, που είδαμε πιο πάνω.

5. Σύγχρονες συλλογικές παραγωγικές αγροτοκτηνοτροφικές (και όχι μόνον) μονάδες.

Αν η αντίσταση στους μεγάλους γαιοκτήμονες, Βυζαντινούς ή Οθωμανούς ή Έλληνες του 19ου αιώνα, δημιούργησε τις μητροκωμίες και τα ελευθεροχώρια, άλλες καταστάσεις, διαφορετικές, δημιούργησαν σε νεαρά αναπτυσσόμενα κράτη ή εθνότητες παρόμοιες οργανώσεις μικρών καλλιεργητών ή κτηνοτρόφων ή και επαγγελματιών. Τα παραδείγματα αναφέρονται στον σύγχρονο κόσμο, και αφορούν αφ' ενός τη δημιουργία των Κολχόζ και των Σοβχόζ στη νεαρή Σοβιετική Ρωσία του Μεσοπολέμου, και αφ' ετέρου τα αντίστοιχα Μοσάβ και Κιμπούτς στην Παλαιστίνη την ίδια εποχή. Τα πρώτα δημιουργήθηκαν για να οργανώσουν την παραγωγή σε σοσιαλιστική βάση, σε μια εποχή που οι μεγάλοι γαιοκτήμονες, οι κουλάκοι, δεν είχαν ακόμη εξαφανιστεί και είχαν σημαντική δύναμη. Τα δεύτερα δημιουργήθηκαν από εβραϊκές οργανώσεις με σκοπό την επανεγκατάσταση Εβραίων στην Παλαιστίνη, μετά το Σιωνιστικό Κίνημα του Χέρτσλ (1897) και τη γνωστή Δήλωση Μπάλφουρ (1917). Και στις δύο περιπτώσεις, ιδίως στην Παλαιστίνη, οι περιοχές δεν ήταν οι καλύτερες και οι παραγωγικότερες, η οργάνωση όμως ήταν σχεδόν ίδια: ο στόχος ήταν η πλήρης αξιοποίηση των τεχνικών δυνατοτήτων της εποχής και η αύξηση της παραγωγικότητας, και το κοινωνικό πλαίσιο ήταν δεμένο με τη συγκεκριμένη Ιδεολογία της κάθε περίπτωσης. Πρόκειται για κοινοβιακές ή σχεδόν κοινοβιακές καταστάσεις, με εργασία όλων των μελών της μονάδας, με κοινή συλλογική εργασία όχι μόνο στην παραγωγή αλλά και σε καθημερινά προβλήματα (μαγείρεμα, φύλαξη παιδιών, καθημερινός καθαρισμός εγκαταστάσεων εκ περιτροπής από όλα τα μέλη της κοινότητας κλπ κλπ.). Στο μεσαιωνικό ελευθεροχώρι όπου οι τεχνικές ήταν το ησιόδειο άροτρο, προφανώς η καλλιέργεια ήταν σε οικογενειακή βάση. Τώρα όμως με τη μηχανοκαλλιέργεια με τρακτέρ κλπ, η μονάδα ήταν ολόκληρο το «χωριό».

Η εξέλιξη έδωσε διαφορετικές κατευθύνσεις: σε ένα εδραιωμένο πλέον σοσιαλιστικό καθεστώς, τα Σοβχόζ και τα Κολχόζ εξελίχθηκαν σε μεγάλες φάρμες σοσιαλιστικής και όχι καπιταλιστικής δομής, ενώ από τα Μοσάβ και τα Κιμπούτς, άλλα εξελίχθηκαν σε καπιταλιστικές επιχειρήσεις και άλλα -τα περισσότερα- εξαφανίζονται ή τείνουν προς εξαφάνιση, μια και δεν υφίστανται πλέον οι «μαχητικοί-ιδεολογικοί» λόγοι ύπαρξής τους, και σίγουρα ούτε οι κοινοβιακοί-κοινής ιδιοκτησίας και συλλογικής εργασίας σοσιαλιστικοί κανόνες λειτουργίας τους.

6. Σύγχρονες προτάσεις και πραγματοποιήσεις

Υπάρχει βέβαια και η σύγχρονη κατάσταση, μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Οι τάσεις είναι δύο: η Κυρίαρχη Τάση τού Συστήματος που οδηγεί σύμφωνα με τον βασικό Νόμο του Καπιταλισμού, τη Συγκεντροποίηση Κεφαλαίου, στη μεγέθυνση και τελικά στη γιγάντωση των παραγωγικών μονάδων: από τις απλές μονάδες, περάσαμε στις μονοπωλιακές επιχειρήσεις και τέλος στα πολυεθνικά υπερμονοπώλια, με τελική σημερινή μορφή το Τραπεζικό Κεφάλαιο να ελέγχει οριζόντια και κάθετα την παραγωγή σε διεθνή κλίμακα⁴⁰. Η δεύτερη, είναι πάλι η αντίσταση στην πορεία αυτή, και αφορά διάφορες καταστάσεις από τις ρομαντικές των hippies και των κοινοβίων τους του 1960 και τις διακηρύξεις του Μάη του 1968 και μεταγενέστερες, έως εκείνες που διαρθρώνονται στα πλαίσια του λεγόμενου «Κοινοτισμού» σε διάφορα επίπεδα πραγματικότητας ή Ουτοπίας, όλες σε έναν καταιγισμό πολλών και διαφορετικών θεωριών και προτάσεων. Μια πολύ σημαντική και ενδιαφέρουσα κριτική και αναλυτική εργασία έγινε από την κ. Χ. Τζάμου ως μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία, με θέμα μια ανάπτυξη εκτός της «κλασικής» έννοιας, για μια θεώρηση του «χώρου» και της «ανάπτυξης» στα μέτρα του ανθρώπου⁴¹.

Πρέπει να σημειωθεί με έμφαση ότι, σε εποχές αποσύνθεσης, κρίσης και παρακμής κοινωνικών συστημάτων, υπάρχει η τάση επιστροφής σε αρχαιότερα συστήματα, τα οποία μάλιστα παρουσιάζονται εξιδανικευμένα, πολλές φορές παραβλέποντας τις πραγματικές αιτίες της Κρίσης και της αποσύνθεσης.

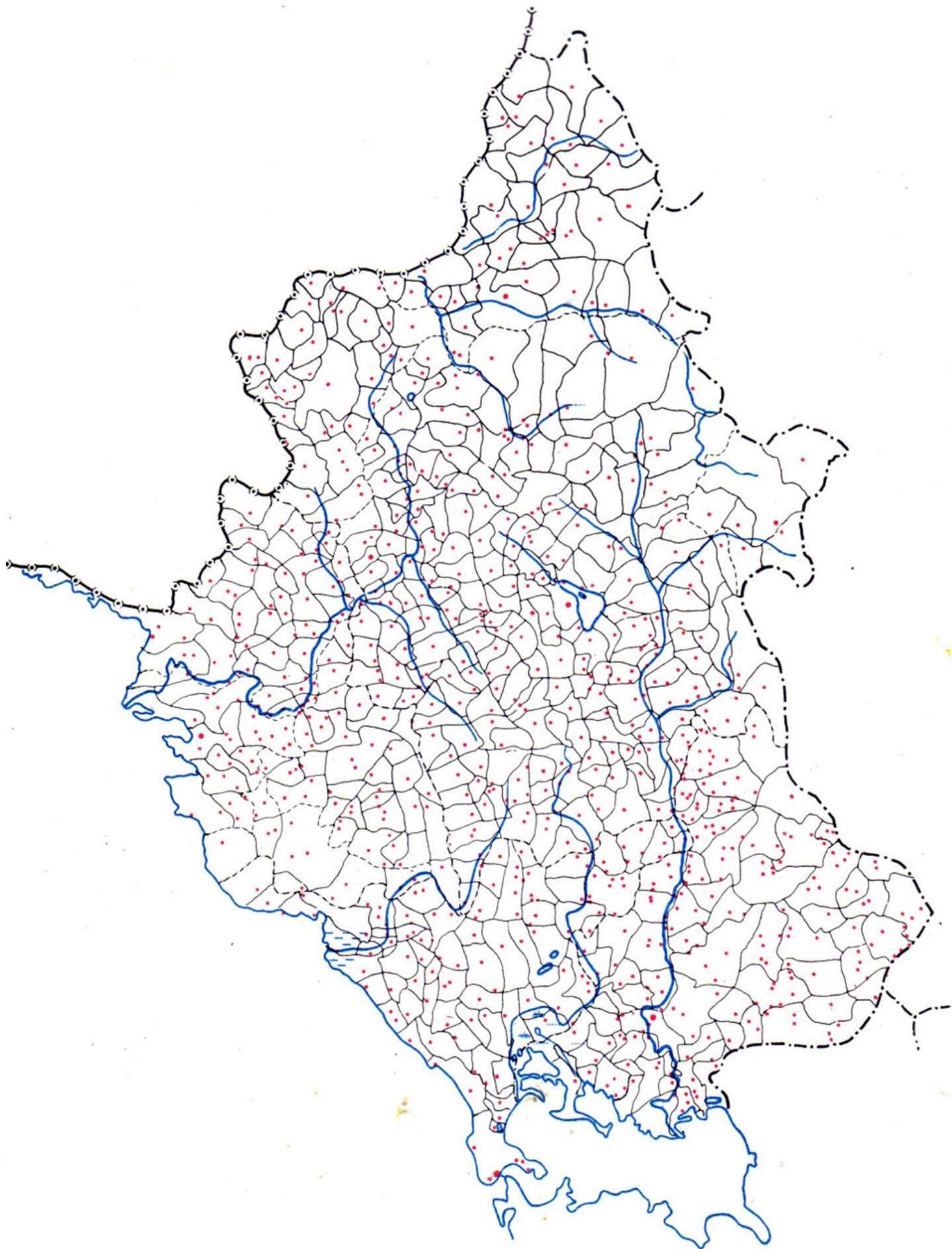
Σημαντική είναι η πρόταση που διατυπώθηκε το 1966 από τον καθηγητή Αντώνη Κριεζή στις μελέτες του Σπουδαστηρίου Πολεοδομικών Ερευνών του ΕΜΠ (Πελοποννήσου και Ηπείρου-Θεσσαλίας, 1963-1972), που παρουσιάστηκε στο προηγούμενο Συνέδριο του ΜΕΚΔΕ πριν 3 χρόνια⁴². Τα προβλήματα που είχε κληθεί να επιλύσει τότε το Σπουδαστήριο Πολεοδομικών Ερευνών ήταν :

- το μικρό μέγεθος των χωριών ιδίως του ορεινού χώρου που ήταν αδύνατον να εξοπλιστούν με εξυπηρετήσεις (εκπαίδευση, υγεία, πρόνοια, διοίκηση, ψυχαγωγία ...)
- οι μικρές μονάδες παραγωγής που ήταν αντιοικονομική η εκμετάλλευσή τους (υποαπασχόληση γεωργικών μηχανημάτων κλπ)

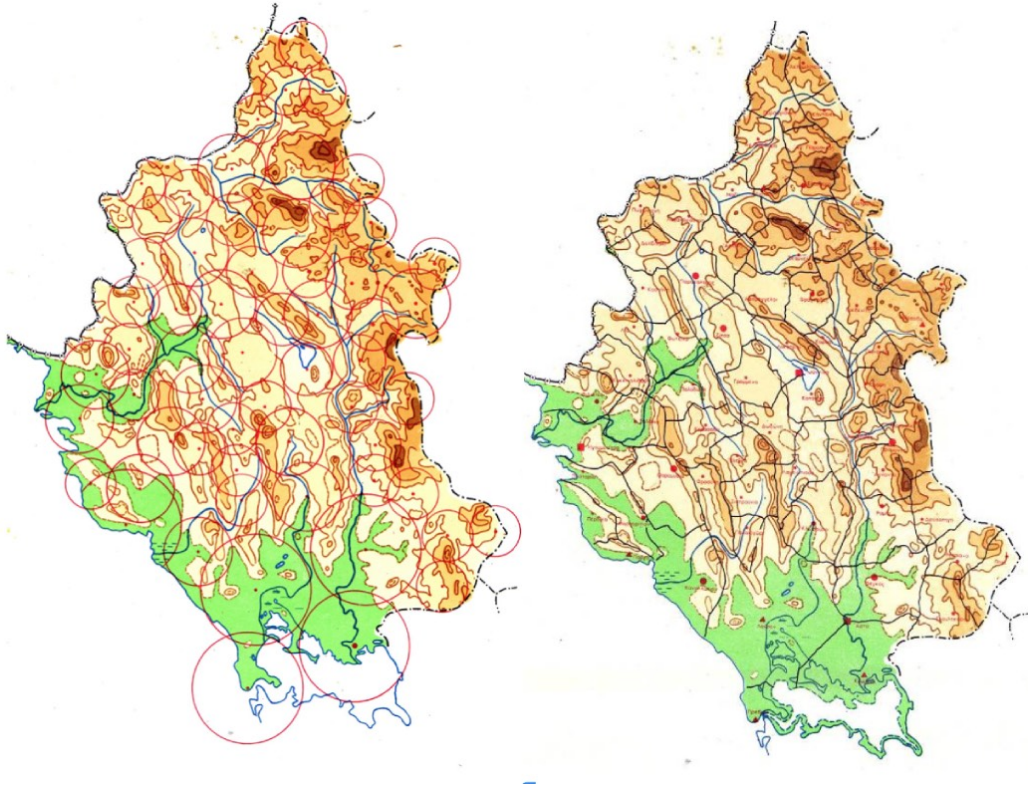
- η διάθεση των προϊόντων που, λόγω του μικρού μεγέθους της παραγωγής, ο παραγωγός έπεφτε θύμα των εμπόρων.

Το πρόβλημα αντιμετωπίστηκε με την οργάνωση σε συνεταιριστικές μονάδες ικανού μεγέθους, ώστε να είναι δυνατή η εκμετάλλευση όλων των τεχνικών δυνατοτήτων, και η συγκέντρωση των εξυπηρετήσεων σε κεντρικά χωριά. Έχει μείνει ασαφές το αν τα μικρά χωριά θα αφήνονταν να εξαφανιστούν μέσω της συγκέντρωσης των κατοίκων τους στα «κεφαλοχώρια», ή αν μέσω πυκνής συγκοινωνίας και πλήρους οδικού δικτύου θα παρέμεναν οι κάτοικοι στα χωριά τους, αλλά θα εξυπηρετούνταν από τα κεφαλοχώρια. Η εξαφάνισή τους μέσω της μετοικεσίας των κατοίκων τους στις πόλεις ή τα κεφαλοχώρια, θα δημιουργούσε ένα προλεταριάτο χωρίς δική του γη και κατοικία, ευάλωτο σε κάθε εργοδοτική πίεση.

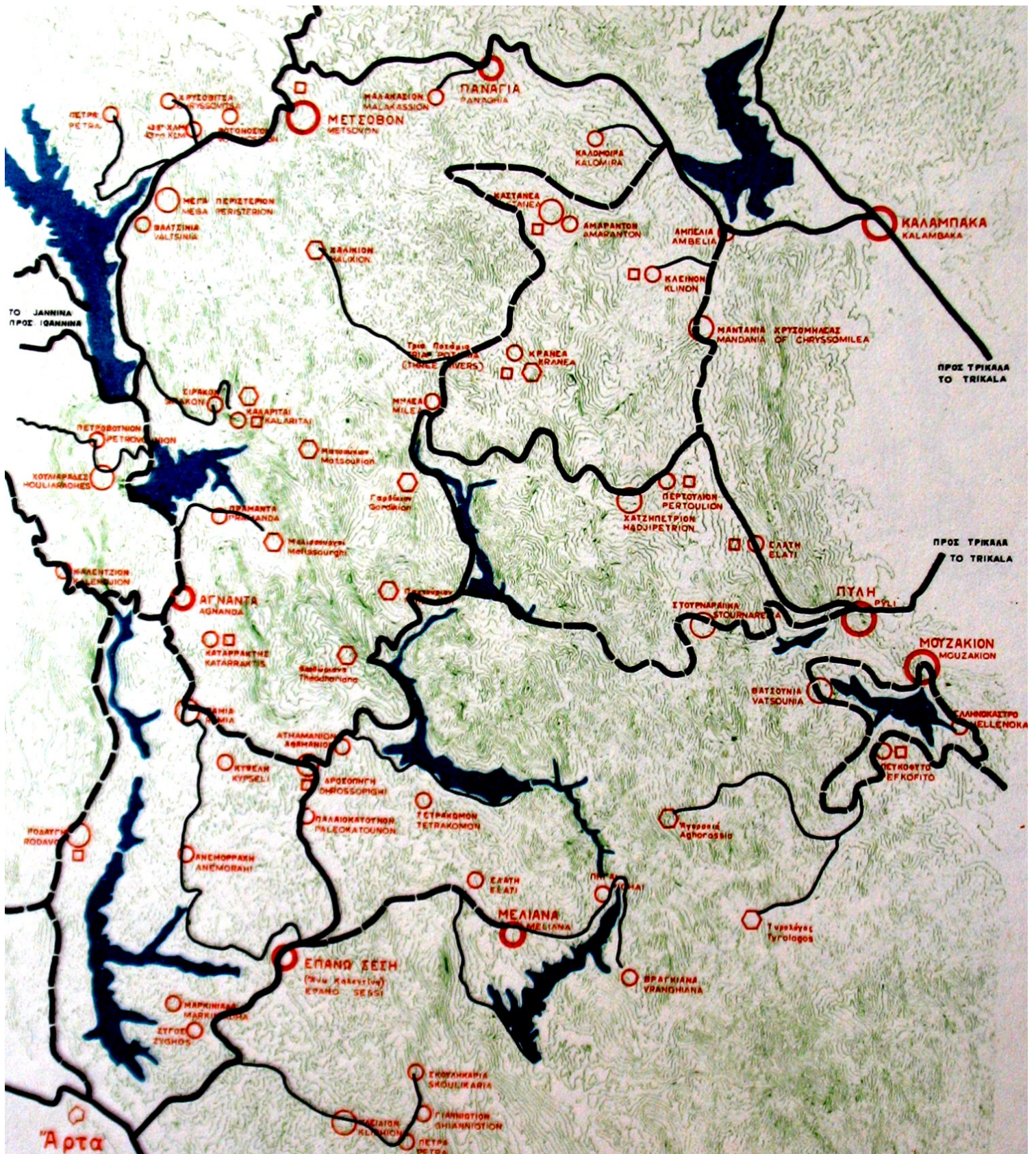
Όμως, έτσι κι αλλιώς, απαραίτητη προϋπόθεση για να λειτουργήσει ένα τέτοιο σύστημα, είναι η συνεταιριστική οργάνωση των χωριών και των παραγωγών τους, αλλιώς θα γίνονται υποχείρια των μεγάλων μονάδων, ως νέο-κολίγοι σε νέο-τσιφλικάδες. Αυτό είναι ένα άλλο ζήτημα που έχει άμεση σχέση με το Κοινωνικό Σύστημα. Αν υπάρχει σωστό και δυνατό Συνεταιριστικό Κίνημα, τότε αυτό θα μπορεί να αντισταθεί στις καπιταλιστικές δομές, δηλαδή στα κυκλώματα των εμπόρων, των προμηθευτών λιπασμάτων, των βιομηχάνων και των τραπεζών κλπ. Δυστυχώς, ως τώρα, κάτι τέτοιο δεν έχει συμβεί. Τα κυκλώματα, έχοντας και ισχυρές στηρίξεις από το ίδιο το Κράτος, που όπως γνωρίζουμε στον Καπιταλισμό δρα σε όφελος των μονοπωλίων, εισδύουν με ανθρώπους τους στις διοικήσεις των συνεταιρισμών και τελικά με κακοδιαχείριση τους αδρανοποιούν. Παράλληλα, δεν πρέπει να υποτιμάμε τις προσπάθειες που γίνονται διεθνώς υπέρ των μεγάλων καπιταλιστικών μονάδων, ας θυμηθούμε τις αποσύρσεις και τις χωματερές, τις εκριζώσεις των αμπελιών και των ελαιόδένδρων με εντολές της ΕΕ (ποσοτώσεις κ.α), τις καταστροφές ξύλινων αλιευτικών σκαφών, όπως και τα τελευταία που για να έχουν ευνοϊκές χρηματοδοτήσεις κλπ οι κτηνοτρόφοι πρέπει να έχουν συγκεκριμένη παραγωγή γάλακτος κατά κεφαλήν ζώου, αυτό όμως σημαίνει ό,τι χειρότερο: εκτροφή με ορμόνες και αντιβιοτικά και άλλα πολλά και γνωστά, και φυσικά αντικατάσταση του ζωϊκού πλούτου με «βελτιωμένες» ράτσες, μεταλλαγμένα ζώα, κ.α. που αναφέρθηκαν, και φυσικά συγκέντρωση σε μεγάλες μονάδες και όχι σε μικρά κοπάδια στον ορεινό χώρο.

45. Οικιστικό δίκτυο Ηπείρου 1961

46. Αναδιάρθρωση οικιστικού δικτύου Ηπείρου 1963, οι θεωρητικοί κύκλοι και 47. η εφαρμογή τους στο έδαφος (πηγή και για τις τρεις εικόνες, A.Kriesis, a regional planning sheme...)

48. Τμήμα της Ηπείρου, από την πρόταση της μελέτης του Σπουδαστηρίου Πολεοδομικών Ερευνών: οι βασικοί κύριοι οικισμοί, το οδικό δίκτυο και σειρά υδροηλεκτρικών-αρδευτικών φραγμάτων (πηγή: Ηπειρος -Θεσσαλία ...)

Μπορούν να υπάρξουν συνεταιρισμοί με γνώμονα το συμφέρον των παραγωγών; Ή αυτό είναι ουτοπία στο σημερινό Κοινωνικό Σύστημα; Τα Κιμπούτς και τα Μοσάβ ιδρύθηκαν και λειτούργησαν άσπογα για πάνω από μισό αιώνα, σε ένα Σύστημα που μόνο σοσιαλιστικό δεν ήταν. Απλά ήταν η μόνη δυνατή διέξοδος για την προώθηση των στόχων της επανεγκατάστασης των Εβραίων στην Παλαιστίνη, και για αυτό είχαν τη στήριξη όχι μόνο των τότε ιδεολόγων ηγετών του ιουδαϊσμού αλλά και την υλική βοήθεια και χρηματοδότηση από καθαρά καπιταλιστικούς οικονομικούς εβραϊκούς οργανισμούς των ΗΠΑ και άλλων χωρών. Όταν το Κράτος του Ισραήλ εδραιώθηκε και δεν χρειαζόταν πια «σοσιαλιστικούς πυρήνες», τα άφησε να σβήσουν. Και είναι γνωστό ότι δεν έσβησαν μόνο από οικονομικούς λόγους, αλλά και από κοινωνικούς: ο καθένας ήθελε πλέον αυξημένη ατομικότητα, αυξημένο μισθό, προσωπική ζωή στην μονάδα, δικό του αυτοκίνητο, τηλεόραση και

άλλο εξοπλισμό, ήθελε την πληρέστερη σύγχρονη ζωή της πόλης και όχι τη μαχητική ζωή με το όπλο στο χέρι ενός Βυζαντινού Ακρίτα ή ενός Αρβανίτη φρουρού περασμάτων (ντερβένια) ή ενός ιδεολόγου κιμπουτσιμί ή κολχόζνικου.

7. Ο Συνεταιρισμός, από οργάνωση των μικρομεσαίων, σε όργανο του μεγάλου Κεφαλαίου
 Μην ξεχνάμε όμως ότι, και οι κλασικοί του μαρξισμού, όπως ο Φρ. Ένγκελς, έβλεπαν ως απαραίτητη προϋπόθεση του συνεταιρισμού για την επιβίωση των μικροκαλλιεργητών-μικροϊδιοκτητών απέναντι στους μεγάλους γαιοκτήμονες και τσιφλικιάδες: «...**οι εργάτες γης τότε μόνο θα λυτρωθούν από την απαίσια αθλιότητά τους, όταν πριν απ' όλα αφαιρέσουν το κύριο αντικείμενο της δουλειάς τους, τη γη, από την ιδιωτική κατοχή των μεγαλοχωρικών και των ακόμη μεγαλύτερων φεουδαρχών, και τη μετατρέψουν σε κοινωνική ιδιοκτησία που θα καλλιεργείται για δικό τους λογαριασμό από συνεταιρισμούς των εργατών γης...**»⁴³. Την ίδια θέση αναλύει και για τους μικροϊδιοκτήτες γης (συνεταιρισμούς μικροαγροτών με συλλογική ιδιοκτησία) σε μεταγενέστερα έργα του : «...**για τους μικροαγρότες ..το Πρόγραμμα (εννοεί του Σοσιαλιστικού Εργατικού Κόμματος) απαιτεί να εφοδιαστεί η κοινότητα με γεωργικές μηχανές που θα τις νοικιάζει σε τιμή κόστους στους αγρότες...Να συγκροτηθούν αγροτικοί συνεταιρισμοί για την αγορά λιπασμάτων ... και για την πούληση των προϊόντων...**»⁴⁴. Βλέπουμε δηλαδή μια επαναφορά σοσιαλιστικών αρχών κοινοκτημοσύνης στα μέσα παραγωγής (τη γη εν προκειμένω) όπως αυτή εμφανίστηκε από αρχαιότατων χρόνων στην Ιστορία (Εσαιοί, Πολιτεία του Ήλιου στην ελληνιστική Πέργαμο, πρωτοχριστιανικές κοινότητες στα όσιμα ρωμαϊκά χρόνια, μητροκωμίες και ελευθεροχώρια στο Βυζάντιο και στην Οθωμανική περίοδο).

49. Neue Rheinische Zeitung, και 50. die Neue Zeit οι εφημερίδες που έγραφαν πολλά άρθρα ο Μαρξ και ο Ένγκελς (πηγή: διαδίκτυο)

Βέβαια, τονίζει ο Ένγκελς⁴⁵ ότι η προστασία της μικρής αγροτικής ιδιοκτησίας είναι νομοτελειακά αδύνατη «...**η κατοχή των μέσων παραγωγής από τους ατομικούς παραγωγούς δεν δίνει σήμερα σ' αυτούς τους παραγωγούς πραγματική ελευθερία ...ο ίδιος (ο μικροχωρικός) καθώς και το σπίτι του, το νοικοκυριό του, τα χωραφάκια του, ανήκουν στον τοκογλύφο...(καθήκον τού σοσιαλισμού) είναι... μόνο η μεταβίβαση των μέσων παραγωγής στους παραγωγούς σαν συλλογική ιδιοκτησία...**», και πιο κάτω τονίζει ότι το καθήκον μας (ως σοσιαλιστικό Κόμμα) «...**θα είναι πριν απ' όλα να περάσουμε το ατομικό νοικοκυριό του και την ατομική του ιδιοκτησία σε συνεταιριστική ιδιοκτησία, όχι με τη βία αλλά με το παράδειγμα...**». Γενικά το κείμενο αυτό του Ένγκελς, αν και γραμμένο το 1892, είναι εντελώς επίκαιρο.

Όμως, το Σύστημα караδοкеи και χρησιμοποιεί ακόμη και αυτές τις καταστάσεις σε δικό του όφελος. Όλοι

γνωρίζουμε για παράδειγμα το σύστημα του φασόν: ουσιαστικά καταργεί το οκτάωρο, καταργεί την κοινωνική ασφάλιση, ευνοεί την παιδική εργασία, εισάγει τη «μαύρη εργασία». Είναι χαρακτηριστική για τις προθέσεις του Συστήματος η μελέτη της οργάνωσης «ΔιαΝΕΟσις», που αποτελεί τη δεξαμενή σκέψης (think tank) του ΣΕΒ, (Συνδέσμου Ελληνικών Βιομηχανιών), όπως αυτή ανακοινώθηκε τον φετινό Μάιο. Επικεφαλής της είναι ο Δ. Δασκαλόπουλος, ο οποίος σύμφωνα με το επίσημο βιογραφικό του⁴⁶:

«...είναι επιχειρηματίας και μέλος του Δ.Σ. της DAMMA ΣΥΜΜΕΤΟΧΩΝ Α.Ε., εταιρείας επενδυτικών συμμετοχών και διαχείρισης κεφαλαίων. Διετέλεσε Πρόεδρος του ΣΕΒ επί 8 συναπτά έτη (2006-2014). Είναι επίτιμος Πρόεδρος του ΣΕΒ. Από το 1983 ως το 2007 ήταν ο βασικός μέτοχος, διευθύνων σύμβουλος και πρόεδρος της VIVARTIA Α.Ε., της μεγαλύτερης επιχείρησης τροφίμων στην Ελλάδα. Είναι ιδρυτής της αστικής μη κερδοσκοπικής διαΝΕΟσις, ενός ερευνητικού οργανισμού (think tank) με στόχο την τροφοδότηση του δημόσιου διαλόγου και τη διατύπωση συγκεκριμένων προτάσεων στην επίλυση κρίσιμων οικονομικών και κοινωνικών προβλημάτων της Ελλάδας...».

Στη μελέτη αυτή, αφού (σωστά) διεκτραγωδείται η κατάσταση στον συνεταιριστικό τομέα (δεν μας λέει το «γιατί» όμως), προτείνονται τα λεγόμενα «συνεργατικά σχήματα», τα οποία όμως δεν έχουν καμμία σχέση με τις «μητροκωμίες» ή άλλες μορφές συλλογικής ιδιοκτησίας. Εδώ, και πρέπει να το προσέξουμε ιδιαίτερα, τα προτεινόμενα «συνεργατικά σχήματα» εντάσσονται σε «προγράμματα συμβολογιακής γεωργίας και κτηνοτροφίας» δηλαδή συμβάσεις μεταξύ **παραγωγών, βιομηχάνων και τραπεζών**. Με απλά λόγια πρόκειται για ετεροβαρείς συμβάσεις, ενσωματώνοντας τον αγρότη και τον κτηνοτρόφο στο τραπεζοβιομηχανικό σύμπλεγμα. Μια νέα έκδοση του **φασόν** στον γεωργοκτηνοτροφικό τομέα. Προχωρώντας περισσότερο, εμφανίζεται και το Χρηματιστήριο με την εισαγωγή σ' αυτό των παραπάνω συμβάσεων, και εδώ μιλάμε πλέον για τη μετατροπή των προϊόντων σε χρηματιστικά αντικείμενα και γνωρίζουμε πολύ καλά τι σημαίνει αυτό (τα γνωστά μας χάρτινα πετρέλαια, χάρτινο καλαμπόκι, κλπ.)

Δυστυχώς, η διάλυση των μονάδων όπου υπήρχε κάποια σχετική κρατική προστασία του παραγωγού (Δωδώνη, Όλυμπος, Ροδόπη, Ελληνική Βιομηχανία Ζάχαρης κ.α.), και οι οποίες τελικά πέρασαν στα χέρια των ιδιωτών με διάφορες μεθοδεύσεις, και κυρίως μέσω του επιβληθέντος τραπεζικού δανεισμού, δείχνει τι θα συμβεί και με αυτά τα «συνεργατικά σχήματα» τα οποία μάλιστα εξαρτώνται από τη γένεσή τους από τον βιομηχανικό και τραπεζικό τομέα.

Και εδώ πάλι θα αναφερθούμε στον Ένγκελς σε κείμενο του 1892 που όμως περιγράφει καταστάσεις τού τότε, αλλά που επανέρχονται όπως είδαμε και σήμερα από τον ΣΕΒ: **«...στη βόρειο Γαλλία όπως και στις δικές μας περιοχές παραγωγής ζαχαρότευτλων, νοικιάζουν στους αγρότες γη με εξαιρετικά βαριούς όρους, με την υποχρέωση να καλλιεργήσουν ζαχαρότευτλα. Οι αγρότες είναι υποχρεωμένοι να πουλάνε τα τεύτλα στο καθορισμένο εργοστάσιο, και στην τιμή που κανονίζει αυτό, είναι υποχρεωμένοι να αγοράζουν ορισμένο σπόρο, να χρησιμοποιούν μια καθορισμένη ποσότητα ορισμένου λιπάσματος και κοντά στα άλλα, τους εξαπατούν ακόμη αισχρά όταν παραδίνουν τα τεύτλα...»** Εδώ σημειώνω το ακόλουθο: όσοι έχουμε βρεθεί π.χ. στην Ηλεία την εποχή της συλλογής βιομηχανικής ντομάτας, έχουμε δει έξω από το εργοστάσιο τεράστιες ουρές από τρακτέρ που μεταφέρουν το προϊόν, που παραλαμβάνεται μετά από ώρες ή και μέρες. Είναι θέμα ταχύτητας απορρόφησης του προϊόντος; Όχι. Απλά όσο μένει, αφυδατώνεται η ντομάτα μέσα στο τρακτέρ στον ήλιο, και όταν επιτέλους παραλαμβάνεται και ζυγίζεται, έχει χάσει το 15-20% του βάρους της, σε όφελος του εργοστασίου βέβαια!!!

8. Αντί για συμπέρασμα

Έχουμε ένα Κοινωνικό Σύστημα που οδεύει συνεχώς τόσο στη γιγάντωση των μονάδων,

- όσο και στο πέρασμα παραγωγής και διαχείρισης πλουτοπαραγωγικών πηγών κ.α. στο ιδιωτικό Κεφάλαιο και κυρίως το τραπεζικό.
- και ακόμη, σε μια αλματώδη αλλά επικίνδυνη για τη Δημόσια Υγεία αύξηση της παραγωγής, μεγάλο μέρος της οποίας τελικά πετιέται στις χωματερές, έτσι όμως αποκομίζεται μεγάλο κέρδος για τον ιδιοκτήτη μεγαλοεπιχειρηματία,
- και παράλληλα την εξαθλίωση των ίδιων των παραγωγών που ελάχιστα απολαμβάνουν από αυτά που οι ίδιοι παράγουν.

Μήπως τελικά είναι η ώρα, όσο υπάρχει αυτή η παράλογη κατάσταση υπερβολικής παραγωγής και απόρριψής της, υπερβολικού πλούτου και ανέχειας, όσο υπάρχει αυτό το παράλογο Κοινωνικό Σύστημα, να ξαναδούμε την αναγέννηση συστημάτων μικρών μονάδων με συνεταιριστική οργάνωση ως μια δυνατότητα έστω προσωρινής επιβίωσης του μικρομεσαίου αγρότη-κτηνοτρόφου στον ορεινό χώρο, μέχρι την ανατροπή του ξεπερασμένου πλέον τωρινού Κοινωνικού Συστήματος;

9ο Συνέδριο του ΜΕΤΣΟΒΙΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ (ΜΕ.Κ.Δ.Ε.) και του Ε.Μ.Π. Όραμα, σχεδιασμός και πολιτικές για την ολοκληρωμένη ανάπτυξη των ορεινών και απομονωμένων περιοχών Μέτσοβο 26-28 Σεπτεμβρίου 2019

Μεσαιωνικές μορφές Οικονομίας και Παραγωγής στον ορεινό χώρο και διδάγματα για το μέλλον

Η εργασία αυτή αποτελεί την πλήρη εισήγηση του γράφοντος στο 9ο Συνέδριο του ΜΕΚΔΕ τον Σεπτέμβριο του 2019 στο Μέτσοβο.

Το Μετσόβιο Κέντρο Διεπιστημονικής Έρευνας (ΜΕ.Κ.Δ.Ε.) για την Προστασία και την Ολοκληρωμένη Ανάπτυξη του ορεινού περιβάλλοντος και των τοπικών ευρωπαϊκών πολιτισμών, ιδρύθηκε το 1993 από το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο με πρώτο Διευθυντή του τον καθηγητή Δημήτρη Ρόκο. Η ίδρυση και λειτουργία του αποτελεί και συμβολική πράξη επιστροφής μέρους του χρέους του Ε.Μ.Π. στην πατρίδα των ιδρυτών και μεγάλων ευεργετών του Πολυτεχνείου. Η λειτουργία του εξυπηρετεί τις ερευνητικές και εκπαιδευτικές ανάγκες στα γνωστικά πεδία του περιβάλλοντος, του πολιτισμού και της ανάπτυξης των ορεινών περιοχών, καθώς και των πολυδιάστατων, δυναμικών, διαλεκτικών σχέσεων, αλληλεξαρτήσεων και αλληλεπιδράσεων τους, σε τεχνικό/τεχνολογικό, οικονομικό, κοινωνικό, πολιτικό και πολιτισμικό επίπεδο. Μετά την 4η/2013 απόφαση της Συγκλήτου του ΕΜΠ, το ΜΕ.Κ.Δ.Ε. θεσμοθετείται ως Διασχολικό Ιδρυματικό Εργαστήριο.

Κύρια έδρα του ΜΕ.Κ.Δ.Ε. είναι οι εγκαταστάσεις του Ε.Μ.Π. στο Μέτσοβο, όπου και στεγάζεται το ΔΠΜΣ "Περιβάλλον και Ανάπτυξη των Ορεινών Περιοχών". Για τη διευκόλυνση της λειτουργίας του ΜΕ.Κ.Δ.Ε. λειτουργεί παράρτημά του στο συγκρότημα της Πατησίων του Ε.Μ.Π.

Τα Συνέδρια του ΜΕΚΔΕ αποτελούν πια θεσμό για τα θέματα περιβάλλοντος και ανάπτυξης των ορεινών και απομονωμένων περιοχών. Από το 1995, όταν και πραγματοποιήθηκε το πρώτο συνέδριο, και κάθε τρία χρόνια το Μέτσοβο -πατρίδα των ιδρυτών και ευεργετών του ΕΜΠ- γίνεται τόπος συνάντησης και διαλόγου για τους ερευνητές, τους φορείς αυτοδιοίκησης, τις συλλογικότητες και το κοινό που εμπλέκονται με τα ζητήματα των ορεινών και απομονωμένων περιοχών.

Παραπομπές

² Γ.Κορδάτος Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, τ. 1ος, Αθήνα 1959. Κεφ. ΚΒ η αγροτική και αστική νομοθεσία των Ισαύρων, σελ 291 κ.έφ. όπου και αναλυτική βιβλιογραφία

³ Γενικά βλ. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, (συλλ. Έργο, Εκδοτική Αθηνών) στα σχετικά κεφάλαια των τόμων Ζ. Η. και Θ.

⁴ Χ. Ιναλτσίκ, Οικονομική και κοινωνική Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τ. Α. σελ. 134 κ.εφ.

⁵ I.Lenzman L' Origine du Christianisme, Moscou 1961, ελλ. μτφρ Ι.Λέντμαν, οι ρίζες του Χριστιανισμού, Αθήνα 1976 κεφ. «οι πρώτες χριστιανικές κοινότητες» σελ.155 κ.εφ., ακόμη, Ι.Αμούσιν, τα πανάρχαια χειρόγραφα της Νεκρής Θάλασσας, ελλ.μτφρ. Αθήνα 1984 , κεφ. 3,4,και 5 «η κοινότητα του Κουμράν», «η κοινότητα του Κουμράν και οι Εσσαίοι», «τα χειρόγραφα του Κουμράν και ο πρώτος Χριστιανισμός» σελ. 155 κ.εφ., επίσης Σ.Αγουρίδης-Γ.Γρατσέας, τα χειρόγραφα της Νεκρής Θάλασσας, Αθήνα 1991, κεφ. Β. το Εσσαϊκό Κονόβιο, σελ. 23 κ.εφ., και κεφ. Δ. ο Ιησούς και ο Διδάσκαλος της Δικαιοσύνης, σελ. 53 κ.εφ. και ακόμη, Φρ. Ενγκελς σχετικά με την Ιστορία του πρώτου Χριστιανισμού, του ίδιου, ο Μπρούνο Μπάουερ και ο πρώτος Χριστιανισμός. κ.α.

⁶ «...Ο Αριστόνικος τέθηκε εξ αρχής επικεφαλής μιας ευρύτατης εξέγερσης, η οποία συνέπεσε με μια γενικότερη κοινωνική αναταραχή στη Μικρά Ασία, και κατόρθωσε να εκφράσει μια σειρά κοινωνικά αιτήματα που προέρχονταν από διαφορετικές κοινωνικές ομάδες: τους δούλους, τους απόρους, τους Μακεδόνες και άλλους βετεράνους των Ατταλιδών, που διατηρούσαν ακέραιη τη δυναστική ιδεολογία, μερίδες της αριστοκρατίας της Περγάμου, αντρωμαϊκά στοιχεία, όπως οι πολίτες της Φώκαιας, και φυσικά

μεγάλο τμήμα των αυτόχθονων πληθυσμών που είχαν τη διορατικότητα να αντιληφθούν ότι η έλευση της Ρώμης θα έφερε θεαματική επιβάρυνση της κατάστασής τους. Η διορατικότητα αυτή έλειπε από τις ηγεσίες των ελληνικών πόλεων, οι οποίες αντιτάχθηκαν στον Αριστόνικο, γοητευμένες από το ασαφές και αβέβαιο σύνθημα της προάσπισης της ανεξαρτησίας και της ελευθερίας τους από τη Ρώμη...». (wikipedia, λ. Αριστόνικος, επισκ. 21.9.2019. αναλυτικά βλ. Γ.Κορδάτος, Ιστορία των ελληνιστικών χρόνων, Αθήνα 1959, κεφ. ΜΖ. ' «η επανάσταση του Αριστόνικου» σελ. 415 κ.εφ. όπου και αναλυτική βιβλιογραφία.

⁷ Βλ. υποσ. 1

⁸ Συνοπτικά βλ. Γ.Κορδάτος, Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, τ. 1ος σελ. 33 κ.έφ. και ειδικότερα κεφ. ΚΒ' που αναφέρθηκε. Για το θέμα υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία αλλά εκφεύγει από τα πλαίσια της παρούσας εργασίας. Σχετική βιβλιογραφία βλ. Γ. Σαρηγιάννης Η Βυζαντινή Πόλη, πόλη και πολεοδομία στο Βυζάντιο, Αθήνα 2018.

⁹ Βλ. λεπτομέρειες και αναλυτική βιβλιογραφία στο Γ. Σαρηγιάννης, η γένεση και η συγκρότηση της σουλιώτικης ομοσπονδίας, Γιάννενα 1981.

¹⁰ Κ. Η. Μπίρης, Αρβανίτες, Αθήνα 19.., επίσης και στο Σαρηγιάννης, η σουλιώτικη ομοσπονδία που αναφέρθηκε

¹¹ Δήμος Μέξης, η Μάνη και οι Μανιάτες. Αθήνα 1977, ιδιαίτερα το κεφάλαιο 13 Κοινωνική κατάσταση, Απόστολος Δασκαλάκης, η Μάνη και η Οθωμανική Αυτοκρατορία, Αθήνα 1923 Βασικά ιστορικό βιβλίο όμως έχει και κοινωνικά και άλλα στοιχεία, Δ. Δημητράκου-Μεσισκή. Οι Νυκλιάνοι, τ. Α. Αθήνα 1949 Πολύ σημαντικό για τις κοινωνικές καταστάσεις των Μανιατών, δεν ξέρω αν εκδόθηκε Β.Τόμος, Μ.Κορρές-Κ.Τζανάκη, η Κοίτα της Μέσα Μάνης και η αρχιτεκτονική της ... Αθήνα 1977. Πολύ σημαντικό, με σχέδια σπιτιών, οικισμών και συγκροτημάτων αλλά και κατατοπιστικά κείμενα.

¹² «Δυνατοί» στη βυζαντινή ορολογία είναι οι μεγαλογαιοκτήμονες κυρίως. Κορδάτος, Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας τ. 1 και τ. 2. οπ.παρ. Νεώτερη βιβλιογραφία βλ. στο εξάτομο «Βυζάντιο, Ιστορία και Πολιτισμός» επιμ. έκδ. Τηλ.Λουγγής, Αθήνα 2014 κ.εφ., και ακόμη *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου*, γεν. εποπτεία Αγγ. Λαΐου, Αθήνα 2006, τόμ. Α-Γ.

¹³ Αναφορές στα συγγράμματα Βυζαντινής Ιστορίας που αναφέρθηκαν. Βλ. όμως ειδικότερα Αλεξ. Διομήδους, Βυζαντινά Μελέται, Αθήνα (1942) και 1951 αναφορά στον Γ.Κορδάτου Ιστορία... όπ.παρ. τ.2ος, σελ. 405 κ.εφ.

¹⁴ Κ. Η. Μπίρη, Αρβανίτες, σελ. 214

¹⁵ Α. Παπασταματίου-Σαρηγιάννη, Γ. Σαρηγιάννης, παλιές οικογένειες του Μαρουσιού, εισήγηση στο Δ.Συμπόσιο Ιστορίας και Λαογραφίας Αττικής 1991, Γ. Σαρηγιάννης, «οριοθέτηση των αρβανίτικων τοπωνυμίων στην Εύβοια», *Πρακτικά Α.Πανελληνίου Ονοματολογικού Συνεδρίου*, (Λήμνος 1991), Αθήνα 1994 σελ. 149 κ.εφ. ειδικότερα, με πλούσια βιβλιογραφία, πέρα από το κλασικό του Κ. Η. Μπίρη, Οι Αρβανίτες, Αθήνα 1960, βλ. Στ. Μουζάκης, *Σχεδιάσμα Ιστορίας χωριών Λεκανοπεδίου Αττικής*, Αθήνα 1994, Γεωργίου Χατζησωτηρίου, *Ιστορία της Παιανίας και των ανατολικά του Υμηττού περιοχών*, Αθήνα 1973, Μαρία Μιχαήλ-Δέδε, *Αττικά Μεσογείτικα*, Κορωπί 1996 κ.α.

¹⁶ Ελισ. Ζαχαριάδου, *Ιστορία και θρύλοι των παλαιών σουλτάνων*, (ειδικά το κεφάλαιο Ζ. Οι νέοι κυρίαρχοι και οι παλαιοί κάτοικοι, σελ. 101 κ.εφ.), Γ.Κορδάτος *Ιστορία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας*, τ. 2ος ...οπ.παρ. κεφ. οι τούρκοι Οθωμανοί και η ερήμωση της Βιθυνίας κ.αλλ.

¹⁷ Α. Λαΐου εμφύλιοι πόλεμοι και δυναστικές έριδες, ΙΕΕ, τ.Θ. σελ. 152 κ.εφ, Κορδάτος, οπ.παρ. κεφ. ΚΘ. - ΛΑ για τα γεγονότα της Θεσσαλονίκης του 1347 κ.εφ. Γενικά, δεδομένου ότι το θέμα εκφεύγει των ορίων της παρούσης, βλ. Κορδάτος οπ.παρ. , Διομήδους, οπ.παρ. Κορδάτος οπ.παρ. ειδικότερα το κεφ. ΛΔ. «η λαϊκή δημοκρατία της Θεσσαλονίκης» 1342-1349) και στις μελέτες για το Βυζάντιο που αναφέρθηκαν (Εκδοτική Αθηνών, Τηλ. Λουγγή κ.α.).

¹⁸ Κορδάτος, *Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, Τουρκοκρατία, σελ. 170, βλ. και Παπαρηγόπουλος *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ.Ε. σελ. 88 κ.εφ. , Ιναλτσίκ, οπ.παρ. σελ 235-237

¹⁹ σε περίπτωση πώλησης κτήματος, Δικαίωμα (πρώτης) Προτίμησης <https://peter-hug.ch> > lexikon > jusprotimiseos Meyers Konversations-Lexikon, 1888

²⁰ Θεωρούνται γενικά και γνωστά τα ανωτέρω, και υπάρχει πλούσια και νεώτερη βιβλιογραφία στα συγγράμματα που αναφέρθηκαν ήδη. Δες συγκεντρωτική βιβλιογραφία και ανάλυση στο Γ. Σαρηγιάννης η Βυζαντινή πόλη..., οπ.παρ.

²¹ Bartholomeo di Pasi da Venetia, *Tarifa de i pesi e mesure Vinegia MDLVIII*, μτφρ. Αποσπασμάτων και ανάλυση στο Γ. Α. Ξηρουχάκης, το εμπόριον της Βενετίας μετά της Ανατολής κατά τον Μεσαίωνα, Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών, τ.Α σελ. 17-61 και τ. Γ. 241-269, επίσης Κ.Μέρτζιος, *Ειδήσεις περί Στερεάς Ελλάδος εκ των Αρχείων της Βενετίας*. Επετηρίς Εταιρείας Στερεοελλαδικών Μελετών τ.Β. σελ. 450 κ.εφ.

ομοίως, Γ. Σαρηγιάννης το βενετσιάνικο εμπόριο στον 15ο-16ο αι. και η επίδρασή του στη χωροταξική διάρθρωση του Αδριατικοϊόνιου χώρου, στο Ηπειρωτικό Ημερολόγιο 1985 σελ. 239 κ.εφ. και του ίδιου «το βενετσιάνικο εμπόριο... απάντηση σε μια κριτική», Ηπειρωτικό Ημερολόγιο 1992

²² Κ.Μαρξ, Το Κεφάλαιο, τ.1ος, κεφ. «το εμπόρευμα», σελ. 50 κ.εφ.

²³ Κ.Μαρξ, οπ.παρ. σελ. 105 κ.εφ.

²⁴ Bartholomeo di Pasi da Venetia, Tarifa de i pesi e mesure ...οπ.παρ.

²⁵ Απ.Βακαλόπουλος, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τ.Β. Θεσσαλονίκη 1976 κ.α.

²⁶ Π.Αραβαντινός, Χρονογραφία της Ηπείρου, Αθήναι 1856, βλ. ακόμη Βέρα Μουτάφτσιεβα Αγροτικές σχέσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, 15ος-16ος αι. Αθήνα 1990, και Νικολόπουλος Ηλίας, Δομές και θεσμοί στην Τουρκοκρατία, τα θεσσαλικά Αμπελάκια, Αθήνα 1988, κ.αλλ.

²⁷ Ν.Ζιάγκος, Τουρκοκρατούμενη Ηπειρος, Αθήνα 1974 σελ. 85, Λαμπρίδης Ηπειρωτικά μελετήματα τ. Γ. σελ. 10

²⁸ Για το θέμα υπάρχει άφθονη βιβλιογραφία, Γ.Κορδάτος οπ.παρ. Δ.Κ.Τσοποτός, Γη και Γεωργοί της Θεσσαλίας κατά την Τουρκοκρατίαν, Αθήνα 1974, (πρώτη έκδ. 1912), Σοφ. Τριανταφυλλίδης, οι κολίγοι της Θεσσαλίας, Βόλος 1906, 2η έκδ. Αθήνα 1974, Ζιάγκος οπ.παρ. όπου και ιδιαίτερα πλούσια βιβλιογραφία, επίσης το κλασικό έργο της Βέρας Μουτάφτσιεβα Αγροτικές σχέσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, 15ος-16ος αι., ελλ.μτφρ. Αθήνα 1990, κ.α.

²⁹ Και γι' αυτό το θέμα υπάρχει άφθονη βιβλιογραφία, ενδεικτικά βλ. Ζιάγκος, οπ.παρ., Κορδάτος οπ.παρ, Δημ. Πασχάλη, Κοτζαμπάσηδες, Ημερολόγιον Μεγάλης Ελλάδος, 1935, Ανωύμου, Ελληνική Νομαρχία κ.α.

³⁰ Ελ. Αντωνιάδου-Μπιμπίκου, «ερημωμένα χωριά στην Ελλάδα, ένας προσωρινός απολογισμός», στο Σπ. Ασδραχάς, (επιμ. έκδ.) Η Οικονομική Δομή των Βαλκανικών χωρών, 15ος-19ος αι. 1979

³¹ Δ.Καρύδης - Μ.Kiel το Σαντζάκι του Ευρίπου, περιοδικό Τετράμηνα, Αμφισσα 1985, Ελισάβετ Ζαχαριάδου, Ιστορία και Θρύλοι των Παλαιών Σουλτάνων, 1300-1400, Αθήνα 1991, Ηλίας Κολοβός, Χωρικοί και μοναχοί στην οθωμανική Χαλκιδική 15ου -16ου αιώνα, διδ. διατρ. ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2000, Molly Greene, Κρήτη, ένας κοινός κόσμος χριστιανών και Μουσουλμάνων των πρώιμων νεώτερων χρόνων, Princeton 2000, ελλ.μτφρ. Αθήνα 2005, Ηλίας Νικολόπουλος, Δομές και θεσμοί στην Τουρκοκρατία - τα θεσσαλικά Αμπελάκια, όπου και πλούσια βιβλιογραφία, Αθήνα 1988 κ.α.

³² Ελ. Αντωνιάδου, οπ.παρ.

³³ Βλ. γενικά, Πρακτικά Συνεδρίου ο Λόγος για το Ζαγόρι, Γιάννενα 1986 και ειδικότερα για το οικιστικό δίκτυο Γ. Σαρηγιάννης, «η εξέλιξη του οικιστικού δικτύου του Ζαγορίου» στα Πρακτικά, Γιάννενα 1986, σελ. 70 κ.εφ. επίσης G.Sariyannis, Essais sur les toponymes slaves Voidomati (de Zagoria en Epire) et Mati (en Thessalie et Attique), Linguistique Balkanique, XXIV (1981), 3. Για την Αρχαιότητα, βλ. Γ. Σαρηγιάννης, η Πρωταρχική Αστικοποίηση στον Ελλαδικό Χώρο στην 2η π.Χ. Χιλιετία, Αθήνα 1993

³⁴ Πεζούλες, ή αιμασιές, από το αρχ. ελλ. αιμασιά, αιμός, πυκνό τείχος θάμνων, ή λίθων, ή αναβαθμοί, αλβ. gard-i από το Ινδοευρωπαϊκό *ghortos, αρχ. ελλ. χόρτος, περιφραγμένη αυλή, λατ. hortus γοθικά garto>γερμανικά Garten, ο κήπος

³⁵ www.lifetaskforce.gr/images/.../08TPET_TERRACESCAPE_LIFEday07062017.pdf, ακόμη <https://el.wikipedia.org/wiki/Ξερολιθιά> κ.αλλ.

³⁶ Λευιτικόν, Κεφ. 25 .1-7 «...4. τω δε έτει τω εβδόμω σάββατα ανάπαυσις έσται τη γη...»

³⁷ Δ.Ανωγιάτης-Πελέ, δρόμοι και διακίνηση στον ελλαδικό χώρο κατά τον 18ο αι. Αθήνα 1993, Μ.Συναρέλλη, δρόμοι και λιμάνια στην Ελλάδα, 1830-1880 Αθήνα 1989, επίσης Σ. Ασδραχάς (επιμ. έκδ.) η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών 15ος-19ος αι., Αθήνα 1979

³⁸ Βλ. ανωτέρω προηγούμενες υποσημειώσεις.

³⁹ Gan beEden, Γένεσις 2.8, 2.15 κ.αλλ.

⁴⁰ Κ.Μαρξ, Το Κεφάλαιο, τόμος Τρίτος, κεφάλαιο 27ο (ο ρόλος της Πίστης στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή) κ.εφ., γραμμένο από τον Μαρξ στο διάστημα 1865-1867, εκδόθηκε από τον Ένγκελς το 1893, Κ. Μαρξ, το Κεφάλαιο, τόμος Τρίτος, Κεφάλαια 27-35, σελ. 549-740, ελλ. μτφρ. Π.Μαυρομάτη, Αθήνα 1978., Κ.Μαρξ, το Κεφάλαιο, τόμος Τρίτος, Συμπλήρωμα και Επίλογος (του Φρ. Ένγκελς, 1893) κεφ. ΙΙ «το Χρηματιστήριο», σελ. 1115 κ.εφ., Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα 1978, Β.Ι.Λένιν, Ιμπεριαλισμός, το τελευταίο σκαλοπάτι του Καπιταλισμού, (1916) αναφερόμενος σε κείμενο του Μπουχάριν για τον ρόλο των Τραπεζών σελ. 48 κ.εφ.

⁴¹ Τζάμου Χριστιανή, Αποαναπτυξιακή Πολεοδομία και αγροτικός χώρος, επί διπλώματι εργασία στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Πολεοδομίας-Χωροταξίας της Σχολής Αρχιτεκτόνων του ΕΜΠ, είναι κατατεθειμένη στη Γραμματεία των Μεταπτυχιακών Σπουδών, της Σχολής Αρχιτεκτόνων του ΕΜΠ, και είναι ανηρτημένη στην ιστοσελίδα του μαθήματος» η Κρίση της Πόλης, φάκελλος «Διπλωματικές εργασίες».

⁴² A Regional Planning Scheme for a Country under Development, Patras 1963, αναδημοσιευμένο στα

ελληνικά ως Αντ. Κριεζής, Περιφερειακός Προγραμματισμός εις χώραν υπό ανάπτυξιν, Τεχνικά Χρονικά 2/66, και ειδικότερη ανάλυση και βιβλιογραφία Γ. Σαρηγιάννης «Η μεταβολή των αντιλήψεων στην ανάπτυξη ορεινών περιοχών στην δεκαετία του '60 στα ερευνητικά προγράμματα του Σπουδαστηρίου Πολεοδομικών Ερευνών. Μια κριτική αποτίμηση», στο 8ο Διεπιστημονικό Διαπανεπιστημιακό Συνέδριο του Ε.Μ.Π. και του ΜΕ.Κ.Δ.Ε. του Ε.Μ.Π. η ολοκληρωμένη ανάπτυξη των ορεινών και των γεωγραφικά απομονωμένων περιοχών Μέτσοβο, 22-24 Σεπτεμβρίου 2016.

⁴³ Φρ. Ένγκελς, «Ο πόλεμος των χωρικών στην Γερμανία», Λειψία, 1870 ελλ. μτφρ. Διαλεχτά Έργα, τ. 1ος σελ. 779 κ.εφ.

⁴⁴ Φρ. Ένγκελς, «Το Αγροτικό Ζήτημα στη Γαλλία και στη Γερμανία», στην εφημερίδα *die Neue Zeit* 1894 ελλ.μτφρ. στο Διαλεχτά Έργα, τ. 2ος, σελ. 495 κ.εφ.

⁴⁵ Οπ.παρ. σελ. 596, 597 κ.αλλ.

⁴⁶ Wikipedia λ.Δημ.Δασκαλόπουλος, βιομήχανος, επίσκ. 11.9.2019

Βιβλιογραφία

Αγουρίδης Σ.- Γρατσέας Γ., τα χειρόγραφα της Νεκρής Θάλασσας, Αθήνα 1991,

Αμούσιω Ι., τα πανάρχαια χειρόγραφα της Νεκρής Θάλασσας, ελλ.μτφρ. Αθήνα 1984

Αντωνιάδου-Μπιμπίκου Ελ., «εξημερωμένα χωριά στην Ελλάδα, ένας προσωρινός απολογισμός», στο Σπ. Ασδραχάς, (επιμ. έκδ.) Η Οικονομική Δομή των Βαλκανικών χωρών, 15ος-19ος αι. 1979

Ανωγιάτης-Πελέ Δ., δρόμοι και διακίνηση στον ελλαδικό χώρο κατά τον 18ο αι. Αθήνα 1993

Ασδραχάς Σ. (επιμ. έκδ.) η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών 15ος-19ος αι., Αθήνα 1979

Ανωσύμου, Ελληνική Νομαρχία

Βακαλόπουλος Απόστολος, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, τ. Β. Θεσσαλονίκη 1976

Bartholomeo di Pasi da Venetia, Tarifa de i pesi e mesure Vinegia MDLVIII, μτφρ. αποσπασμάτων και ανάλυση στο Γ.Α.Εηρουχάκης, «το εμπόριο της Βενετίας μετά της Ανατολής κατά τον Μεσαίωνα», Επετηρίς Εταιρείας Κρητικών Σπουδών, 1940

Bible Society (the british and foreign-), Old Testament, hebrew and english, London 1977

Διομήδους Αλεξ., Βυζαντινά Μελέται, Αθήναι (1942) και 1951 (αναφορά στο Γ.Κορδάτου Ιστορία... τ.2ος)

Ένγκελς, Φρ., «Ο πόλεμος των χωρικών στην Γερμανία», Λειψία, 1870 ελλ. μτφρ. Διαλεχτά Έργα, τ. 1ος σελ. 779 κ.εφ.

Ένγκελς Φρ., «Το Αγροτικό Ζήτημα στη Γαλλία και στη Γερμανία», στην εφημερίδα *Neue Zeit* 1894 ελλ.μτφρ. στο Διαλεχτά Έργα, τ. 2ος, σελ. 495 κ.εφ.

Ζαχαριάδου Ελισ., Ιστορία και θρύλοι των παλαιών σουλτάνων, Αθήνα 1991

Ζιάγκος Νικ. Τουρκοκρατούμενη Ήπειρος, τιμαριωτισμός, αστισμός, νεοελληνική αναγέννηση (1648-1820) Αθήνα 1974.

Η Αγία Γραφή, κείμενο των Ο´ και μετάφραση, έκδοση (γεν. επιστασία) Αθαν.Χαστούπη, Αθήναι 1954

Ιναλτζίκ Χαλήλ, η οθωμανική αυτοκρατορία, τ. Α και Β. Αθήνα 1995

Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, (συνλ. Έργο, Εκδοτική Αθηνών) στα σχετικά κεφάλαια των τόμων Ζ. Η. και Θ

Κορδάτος Γ., Ιστορία των ελληνοιστικών χρόνων, Αθήνα 1959

Κορδάτος Γ., Ιστορία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, τ. 1ος

Κορδάτος Γ., Ιστορία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, τ. 2ος

Κορδάτος, Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας, Τουρκοκρατία, Αθήνα 1960.

(Kriesis A.) A Regional Planning Scheme for a Country under Development, Patras 1963, αναδημοσιευμένο στα ελληνικά ως Αντ.Κριεζής, «Περιφερειακός Προγραμματισμός εις χώραν υπό ανάπτυξιν», Τεχνικά Χρονικά 2/66

Λαΐου Αγγ. (γενική εποπτεία) Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου, τ. Α.-Γ. Αθήνα 2006

Λαΐου Αγγ., «εμφύλιοι πόλεμοι και δυναστικές έριδες», στην ΙΕΕ, τ.Θ.

Λένιν Β.Ι., Ιμπεριαλισμός, το τελευταίο σκαλοπάτι του Καπιταλισμού, (1916)

Lenzman I., L' Origine du Christianisme, Moscou 1961, ελλ. μτφρ Ι.Λέντμαν, οι ρίζες του Χριστιανισμού, Αθήνα 1976

Λευιτικών, Κεφ. 25 .1-7 «...4. τω δε έτει τω εβδόμω σάββατα ανάπαυσις έσται τη γη...»

Λουγγής Τηλ., (επιμ. έκδ.), Βυζάντιο, Ιστορία και Πολιτισμός (έχουν εκδοθεί ως τώρα 5 τόμοι) Αθήνα 2014

κ.εφ.

Μαρξ Κ., Το Κεφάλαιο, τ.1ος, κεφ. «το εμπόρευμα»

Μαρξ, Κ. Το Κεφάλαιο, τόμος Τρίτος, κεφάλαιο 27ο «ο ρόλος της Πίστης στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή»

Μαρξ Κ., το Κεφάλαιο, τόμος Τρίτος, Συμπλήρωμα και Επίλογος (του Φρ. Ένγκελς, 1893) κεφ. ΙΙ «το Χρηματιστήριο», σελ. 1115 κ.εφ.,

Μέρτζιος Κ., «Ειδήσεις περί Στερεάς Ελλάδος εκ των Αρχείων της Βενετίας». Επετηρίς Εταιρείας Στερεοελλαδικών Μελετών τ.Β.

Μιχαήλ-Δέδε Μ., Αττικά Μεσογείτικα, Κορωπί 1996.

Μπίρης Κ.Η., Οι Αρβανίτες, Αθήναι 1960

Μουζάκης Στ., Σχεδιάσμα Ιστορίας χωριών Λεκανοπεδίου Αττικής, Αθήνα 1994

Μουτάφτσιεβα Βέρα, Αγροτικές σχέσεις στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, 15ος-16ος αι. Αθήνα 1990

Νικολόπουλος Ηλίας, Δομές και θεσμοί στην Τουρκοκρατία, τα θεσσαλικά Αμπελάκια, Αθήνα 1988

Εηρουχάκης Αγαθάγγελος, το εμπόριον της Βενετίας μετά της Ανατολής κατά τον Μεσαίωνα, ανάτυπο από την Επετηρίδα Εταιρείας Κρητικών Σπουδών, Αθήναι 1940

Ο.Φ. «Συνεργατικά σχήματα»: όχημα για την ενίσχυση της ανταγωνιστικότητας των μονοπωλιακών ομίλων» Ριζοσπάστης 25.8.2019 σελ. 21.

Παπαρηγόπουλος Ι. Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, τ.Ε.

Παπασταματίου-Σαρηγιάννη Α., και Σαρηγιάννης Γ., «παλιές οικογένειες του Μαρουσιού», εισήγηση στο Δ. Συμπόσιο Ιστορίας και Λαογραφίας Αττικής 1991

Πασχάλης Δημ., Κοτζαμπάσηδες, Ημερολόγιον Μεγάλης Ελλάδος , 1935,

Σαρηγιάννης Γ., Η Βυζαντινή Πόλη, πόλη και πολεοδομία στο Βυζάντιο, Αθήνα 2018.

Σαρηγιάννης Γ., «οριοθέτηση των αρβανίτικων τοπωνυμίων στην Εύβοια», Πρακτικά Α.Πανελληνίου Ονοματολογικού Συνεδρίου, (Λήμνος 1991), Αθήνα 1994

Σαρηγιάννης Γ., «το βενετσιάνικο εμπόριο στον 15ο-16ο αι. και η επίδρασή του στην χωροταξική διάρθρωση του Αδριατικοϊόνιου χώρου», στο Ηπειρωτικό Ημερολόγιο 1985 σελ. 239 κ.εφ. και

Σαρηγιάννης Γ., «το βενετσιάνικο εμπόριο.... απάντηση σε μια κριτική», Ηπειρωτικό Ημερολόγιο 1992,

Σαρηγιάννης Γ., «η εξέλιξη του οικιστικού δικτύου του Ζαγορίου» στα Πρακτικά του Συνεδρίου ο Λόγος για το Ζαγόρι, Γιάννενα 1986.

Sariyannis G., «Essais sur les toponymes slaves Voidomati (de Zagoria en Epire) et Mati (en Thessalie et Attique)», Linguistique Balkanique , XXIV (1981), 3.

Σαρηγιάννης Γ., η Πρωταρχική Αστικοποίηση στον Ελλαδικό Χώρο στην 2η π.Χ. Χιλιετία, Αθήνα 1993

Σαρηγιάννης Γ. «Η μεταβολή των αντιλήψεων στην ανάπτυξη ορεινών περιοχών στην δεκαετία του '60 στα ερευνητικά προγράμματα του Σπουδαστηρίου Πολεοδομικών Ερευνών. Μια κριτική αποτίμηση» στο 8ο Διεπιστημονικό Διαπανεπιστημιακό Συνέδριο του Ε.Μ.Π. και του ΜΕ.Κ.Δ.Ε. του Ε.Μ.Π. η ολοκληρωμένη ανάπτυξη των ορεινών και των γεωγραφικά απομονωμένων περιοχών, Μέτσοβο, 22-24 Σεπτεμβρίου 2016.

Συναρέλλη Μ., δρόμοι και λιμάνια στην Ελλάδα, 1830-1880. Αθήνα 1989,

Τζάμου Χριστιανή, Αποαναπτυξιακή Πολεοδομία και αγροτικός χώρος, επί διπλώματι εργασία στο Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Πολεοδομίας-Χωροταξίας της Σχολής Αρχιτεκτόνων του ΕΜΠ. (ανηρτημένη στην ιστοσελίδα του μαθήματος «Η Κρίση της Πόλης, φάκελλος «διπλωματικές εργασίες» : google>emp>Σχολή Αρχιτεκτόνων> μεταπτυχιακά> μάθημα «η κρίση της πόλης»> διπλωματικές εργασίες).

Τριανταφυλλίδης Σοφ., οι κολίγοι της Θεσσαλίας, Βόλος 1906, 2η έκδ. Αθήνα 1974

Τσοποτός Δ.Κ. Γή και γεωργοί της Θεσσαλίας, Βόλος 1912, 2η έκδ. Αθήνα 1974

Χατζησωτηρίου Γ., Ιστορία της Παιανίας και των ανατολικά του Υμηττού περιοχών Αθήνα 1973

www.lifetaskforce.gr/images/.../08TPET_TERRACESCAPE_LIFEday07062017.pdf, ακόμη

<https://el.wikipedia.org/wiki/Ξερολιθιά>